

ИДЕЯТА ЗА БЪЛГАРСКИ МУЗЕЙ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

СИМЕОН НЕДКОВ

1. Нормативна уредба за опазване на наследството.

Нов етап в развитието на музейното дело в България започва след войните и продължава до Втората световна война. В областта на законодателството не настъпват сериозни изменения. По време на земеделското правителство, с въвеждането на нов Закон за народната просвета, се добавя втори раздел след народните музеи и за военните къщи-музеи.¹

За да се спасят от унищожение недвижимите паметници у нас, Комисията за старините при Министерството на просвещението започва през 1927 г. публикуване в Държавен вестник на "Списък на народните старини".² Сред тях са и Царската, Констанцалиевата, Кандиларовата и Д. Костовата къщи и църквите в Арбанаси, къщата на братя Лафчиеви в Дряново, къщите на Б. Даскалов, Ангел Кънчев, П. Р. Славейков и Казасови в Трявна, къщата на Алеко Константинов в Свищов, къщата на Неофит Рилски в Банско, къщите на Т. Каблешков, Г. Бенковски и Л. Каравелов в Копривщица, къщата на Иларион Макариополски в Елена и др.

Интересно е, че в следващото публикуване на Списък на старините, освен отделните архитектурни паметници от Стария Пловдив като къщата на Куюмджиоглу, на Недкович и др., се обявяват за старини и архитектурни комплекси, разположени на цели улици като: улица "4 януари" от Житния пазар до пресичането ѝ с ул. "Църковна", улица "Доктор Владо" от "Ламартиновата" къща до Генко Митовата и др.³ В същия Списък са обявени за народни старини и къщата на В. Левски в Карлово, на П. Р. Славейков в Търново и ханът на Хаджи Николи в същия град. Трябва да се посочи, че при публикуването на Списъка на народните старини изрично се отбелязва, че Законът за старините остава в сила и спрямо всички старини, които още не са обявени чрез специални списъци за народни. По такъв начин се пресича всяка възможност за разрушаване на архитектурни паметници от недобросъвестни собственици или иманяри.

Засиленото строителство през тридесетте години изменя изцяло архитектурния облик на много градове у нас. Ето защо възниква необходимостта при приемането на новите застроителни и регулационни планове да се запазят архитектурните ансамбли от Възраждането, които да съхранят духа на отминалата епоха и специфичния облик на даденото селище. Затова в "Наредбата-

закон за запазване на старинните постройки в населените места" от 1936 г. се предвижда запазването на улиците и площадите, които по своето очертание, начин на застрояване, историческо минало и пр. имат архитектурно, битово или историческо значение.⁴ Изглежда, че този закон не е много известен сред съвременните защитници на архитектурните паметници, защото не се цитира. Според нас в него са засегнати всички щекотливи проблеми относно опазването на архитектурното ни наследство, независимо даден паметник чия собственост е. В Закона от 1936 г. се предвиждат поощрения за собствениците им и те се освобождават от данък сгради и от общинските такси, а за да се извършват по-големи ремонти с цел опазването на паметниците, общините може да отпускат помощи според бюджетните си възможности.

За недвижимите паметници, които имат национално архитектурно значение, е предвидено постепенното им откупуване от общините или държавата и превръщането им в музеи. В Наредбата-закон от 1936 г. се разпорежда и задължително съгласуване със специална комисия при изграждането на нови сгради в близост до архитектурни паметници.⁵ Целта е да не се нарушава архитектурния ансамбъл и да не се закрива изгледът към дадения паметник. Разрушаването на запазени постройки, паметници и др. се извършва единствено с разрешение на специална комисия, в която влизат представители на отделението Благоустройство при Главната дирекция на обществените сгради, пътищата и благоустройството и на Народния музей. По такъв начин в средата на 30-те години е решен законодателно един толкова важен за културната ни история проблем за опазване на недвижимите паметници по нашите земи. За голямата отговорност, която са носели тогавашните музейни деятели, говори стремежът им да поддържат българското законодателство в тази област винаги на нивото на съвременните международни изисквания.

Наредбата-закон от 1936 г. е пример за решаване на проблемите с недвижимите паметници и в частност със сградите, обявени за архитектурни паметници и днес. Още по-разгърнато този проблем е разгледан и в изработения през 1939 г. проектозакон за нов Закон за старините. В мотивите на Законопроекта от 1939 г. се посочва, че са изминали 28 години от приемането на Закона за старините и с времето са се появили някои непълности и несъобразности със съвременността, които затрудняват неговото прилагане. По тази причина много ценни исторически паметници не са могли своевременно да бъдат защитени и запазени. Ето защо е необходимо създаването на един нов, по-пълнен, по-целесъобразен и по-строг закон.⁶ Авторите на Законопроекта посочват също, че през последните години се забелязва засилване на държавните грижи към старините в европейските страни и там вече се е извършило съответното актуализиране на същес-

твуващото законодателство. Затова предлаганият Законопроект обхваща всички проблеми, включени в чуждестранното законодателство, като се отчита българската специфика.

В Законопроекта се предвижда, по подобие на стария Закон за старините, върховният надзор върху всички движими и недвижими старини да се осъществява от Министерството на народното просвещение, като текстът е разширен – "и върху всички църковни старини и музеи, намиращи се под ведомството на Българската православна църква".⁷ Това разширение на чл. 1 е много актуално и днес, тъй като БПЦ се стреми да си възвърне изцяло отнетата ѝ собственост, но що се отнася до паметниците на християнското изкуство, тя е напълно неподготвена да ги съхрани и експонира, защото към Църковно-историческия музей не работи нито един реставратор, а и няма средства за реставрационно-консервационни работи.

В определението за старини в Законопроекта се посочват изрично и часовникови кули, стари къщи с техните дворове, чешми, къщи и предмети, свързани с живота на исторически лица и културни дейци и т. н.⁸ По такъв начин се разширява периметърът на защитаваните от закона паметници, свързани с архитектурното ни наследство и с живота на възрожденските дейци. За да се осъществи на практика тази закрила, се предвижда в двугодишен срок Комисията за старините да състави инвентар на всички движими и недвижими старини, които са притежание на държавни и обществени учреждения (общини, църкви, манастири, митрополии, иностранны религиозни общества, училища, читалища, археологически, културно-просветни или религиозни дружества и др.).

В два отделни члена на Законопроекта се разглеждат взаимоотношенията между църквата и държавата относно паметниците, които са в употреба в храмовете.⁹ Когато става дума за особено ценни християнски паметници, то те могат да бъдат заменени с точни копия, а оригиналите преминават за съхранение в църковен или народен музей. С тези нормативни актове се решават едни от най-важните проблеми, възникващи в отношенията между държавата и БПЦ относно съхраняването и експонирането на християнските паметници на изкуството.

Комисията за старините е упълномощена да взема решение при инвентаризирането на старините, притежание на частни лица. Те нямат право да продават паметниците без предварително разрешение от Министерството на народното просвещение. Ако собственикът реши да ги продаде, то държавата първа има право да ги откупи в срок от три месеца.

Поддръжката на инвентаризираните старини се осъществява от техните притежатели. Ако паметниците са застрашени от разрушение или повреда, то техните собственици са длъжни да

уведомят Народния археологически музей, който да определи мерките за тяхното опазване. Разноските за опазването и закрепването са за сметка на собствениците на старините. Когато старините са застрашени от разрушение, държавата по решение на Комисията за старините има право да отчужди всяка движима или недвижима старина. Що се отнася до собствениците на стари инвентаризирани къщи, то те се освобождават от данък сгради и общински такси с цел да се поощряват притежателите им да ги поддържат в старинния им вид. Застрояването на нови сгради в района на недвижими паметници се решава въз основа на цитираната по-горе Наредба-закон от 1936 г.

Законопроектът от 1939 г. е изчерпателен относно недвижимите паметници. В него се предвижда различна собственост – държавна, общинска, църковна, частна и т. н. върху паметниците, като същевременно се посочва и отговорността на собственика за опазването на паметника, както и разходите, които той трябва да направи за неговото поддържане. Когато собственикът не проявява системни грижи за старината и тя е застрашена от разрушаване, то Министерството на народното просвещение има право по предложение на Комисията за старините да отчужди недвижимия паметник и съответно да положи необходимите грижи за неговото опазване и съхранение.

Глава Четвърта на Законопроекта е посветена на "движимите старини".¹⁰ Още в първия законодателен член на този раздел се заявява, че движимите старини, които биха се открили случайно на места, държавни и общински, принадлежат на държавата. Само ако държавата не желае да ги запази за своите сбирки, те се отстъпват на общината или областта, ако те притежават музеи, свои или дружествени. При откриване на движими паметници в частни имоти те принадлежат на собственика, но държавата си запазва правото да ги откупи, ако представляват интерес за нея. Всички новооткрити старини, за намирането на които не се извести веднага, се конфискуват в полза на държавата.¹¹ Така се поставя една решителна преграда пред иманярството. Въвежда се и строг контрол върху износа на старини зад граница. При залавяне на нарушители, те се санкционират с цялата строгост на закона, а паметниците се конфискуват в полза на държавата.

В Законопроекта се предвижда създаването на областни музеи, които ще имат за цел да събират откритите случайно или в резултат на разкопки старини, а също да надзирават недвижимите паметници в района им.¹² Областните музеи няма да се създават наново, а това ще са читалищни или музеи на археологически дружества, които ще получат държавна финансова подкрепа и щатни музейни работници и по такъв начин ще пре-
раснат в областни методически центрове на музейното дело в

Пловдив, Варна, Видин, Стара Загора и Казанлък. В Търново и Шумен музеите ще се присъединят към Народните библиотеки в тези градове и ще се управляват съгласно чл. 420 и 422 от Закона за народното просвещение.¹³ Проектозаконът поощрява и по-нататъшното съществуване на музейни сбирки при читалища, дружества (археологически и др.), манастири, църкви и пр.

Още по-обстойно проблемите за по-нататъшното развитие на големите музеи в страната са разгледани през 1937 г. в специално разработения и приет от Музейния съвет Законопроект за Народните музеи.¹⁴ В него се разглеждат само Народният археологически музей, Народният етнографски музей, Народната картинна галерия и областните музеи. Министерството на народното просвещение има право да открива клонове на народните музеи като клонове на народните библиотеки, както и да контролира музеите на археологически, етнографски и художествени дружества.¹⁵ В останалите части на Законопроекта за Народните музеи подробно се описват организационната и административна структура с всички произтичащи права и задължения на работещите в музеите – от директора до техническия персонал. В рамките на 30 законодателни члена категорично са фиксирани всички произтичащи от естеството на работата проблеми и отговорностите на всеки работещ в музея.

За съжаление този Законопроект, както и доведеният до съвършенство Законопроект на Закон за старините, внесен през април 1939 г. от министъра на Народното просвещение, не е приет. Българските законодатели и тогава, и сега си приличат по това, че за родната култура и опазването на нейните паметници не намират достатъчно време.

2. Развитие на Народните музеи.

Народен археологически музей

Народният археологически музей е водещият музей в страната и през този период. Още в навечерието на Първата световна война Ефорията "Евлоги и Христо Георгиеви" предлага парична подкрепа за започването на строежа на одобрения проект за изграждане на нова сграда на Народния археологически музей.¹⁶ До началото на войната са изкопани само основите в градинката срещу Военния клуб и по-нататъшният строеж е преустановен предвид националната катастрофа в края на Първата световна война. В началото на 1919 г. директорът на музея Б. Филев предлага да се дадат два етажа от Военния клуб, за да се разположат там колекциите от икони и картини, тъй като за тях вече няма място в Буюк джамия, където основно са разположени археологическите експонати.

През 1920 г. Б. Филев прави предложение до министъра на народното просвещение да се слоят двата народни музея – археологическият и етнографският.¹⁷ Тази идея не среща подкрепа

от никого. През същата година той е избран за редовен професор в Софийския университет и предава на новия директор на Народния музей А. Протич общо 44 274 музейни предмета, т. е. за 10 години фондът на музея е удвоен.¹⁸

Съгласно новия Закон за народното просвещение от 1921 г. Народният музей има пет отдела: предисторически, античен, средновековен, нумизматически и художествен.¹⁹ В тях през 1923 г. се съхраняват: 4 648 музейни предмета от праисторията, 5 281 от средновековието, 37 952 монети, 782 художествени произведения, 4 121 негатива, 213 диапозитива, 7 839 копия в 36 албума и библиотека с 3 216 тома научна литература.²⁰ Общо музейният фонд нараства до 1942 г. на 16 231 музейни предмета, 3 222 картини, скулптури и графики и над 117 000 монети.

Въз основа на новия Закон се изготвя и Правилник на Народния археологически музей, утвърден от министър Омарчевски на 25 декември 1922 г.²¹ В него подробно се регламентират задълженията на всички длъжностни лица в музея и изискванията за необходимата квалификация и образователен ценз за заеманите от тях длъжности.²²

Едно от най-важните събития в дейността на Народния музей през 20-те години е откриването на Вълчитрънското съкровище. Веднага след неговото намиране през 1925 г. то е експонирано в залите на музея. А. Протич се обръща с покана до всички училищни директори в столицата да доведат учениците си, за да се запознаят с този уникален паметник.²³ Подобно обръщение той изпраща и след завръщането на българската художествена изложба от Прага. През 1926 г. Народният музей организира най-голямата гостуваща в чужбина изложба от български художествени произведения. Пражката публика е възхитена от нашата художествена култура. Получават се многобройни положителни отзиви за развитието и тогавашното състояние на българското изкуство.

През декември 1928 г. А. Протич предава художествения отдел на Никола Мавродинов.²⁴ Той е завършил в Лиежкия университет история на изкуството и археология, най-големите му трудове до това време са "Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи" и "Скулптурата на Жеко Спиридонов". Под ръководството на Мавродинов колекцията на художествения отдел бързо нараства. Това се дължи и на особено активния творчески живот през 30-те години. Тъй като няма подходящи хранилища, повечето картини са разпръснати за временно съхранение, а всъщност за украса на различни министерства и Академията на науките.

Важен етап в развитието на Народния музей е отделянето от него и обособяването на **Националната художествена галерия** в самостоятелен културен институт.²⁵ Художественият отдел съществува от основаването на Народния музей, дори откупува-

нето на картините от Пловдивското изложение през 1892 г. е формалният повод музеят да се отдели от Народната библиотека. За неговото развитие през първите години от съществуването му основна роля играе Дружеството за поддържане на изкуството в България и неговите най-активни дейци проф. Ив. Шишманов, Ив. Мърквичка и А. Митов.

Най-значителен принос за нарастване на колекцията на отдела, както и за задълбоченото научно изследване на родното изкуство, има Андрей Протич. Той е завършил История на изкуството през 1901 г. в Лайпциг и след завръщането си работи като завеждащ отдела за културните институти при Министерството на народното просвещение (1908–1911), завеждащ художествения отдел, а от 1920 г. е директор на Народния музей.

Под ръководството на А. Протич се издирват и събират в Народния музей едни от най-ценните художествени паметници като средновековните и възрожденски икони от Несебър и Поганово. Извършват се системни проучвания и се провеждат първите реставрации и консервации на иконите в Рилския и Бачковския манастир. Научни експедиции се организират за разкриване на паметниците във Велико Търново и Арбанаси. Същевременно в художествения отдел продължава откупуването на съвременни произведения на изкуството. По това време постъпват творби на младите тогава художници: Н. Петров, В. Димитров-Майстора, Б. Денев, П. Морозов, Баджов, Берберов, Мутафов, Щъркелов, С. Скитник, Ц. Тодоров, Ив. Лазаров, А. Николов, Н. Михайлов, Божинов, Танев и др.

През 30-те години започва изграждане на нова сграда, предназначена за художествена галерия.²⁶ Тя се строи от 1934 г. до 1941 г. по проект на арх. Виктория Ангелова. Тогава се води дискусия относно създаване на "Музей на българското изкуство". Според застъпниците на тази идея у нас са разкрити многобройни произведения на българското изкуство от основаването на българската държава до съвременността, тъй като залите на Народния музей не дават възможност да се разгърне една системна експозиция, даваща пълна представа за характера на българското художествено наследство, то в новата сграда ще има условия за осъществяването на тази идея. По такъв начин посетителят ще добие пълна представа за художествените ценности на българското минало и настояще. Бъдещата експозиция ще представя в строго хронологичен ред най-ценните паметници на българското изкуство от древността до съвременността. За съжаление тази хубава идея не се осъществява.

През 1942 г. Националната художествена галерия е открита.²⁷ В нея са експонирани най-големите постижения на възрожденската ни живопис. На първия етаж са разположени най-забележителните творби на Захари Зограф, Ст. Доспевски, Цокев, Павлович, както и

щампи и рисунки от тревненската, самоковската и други школи, богатата сбирка от възрожденски икони, следосвобожденска графика и чуждестранната колекция. Вторият етаж е посветен на съвременното българско изкуство. Там са представени всички по-известни художници и скулптури от началото на XX век.

Националната художествена галерия се обособява като един нов самостоятелен културен институт. За окончателното му обособяване Н. Мавродинов подготвя специален законопроект.²⁸ В него той предвижда Народната художествена галерия да се учреди с имуществото на художествения отдел на Народния археологически музей, заедно с неговите сбирки, пособия, фотоархив и библиотеката с литература, посветена на средновековното и модерно изкуство. За съжаление тази идея не се осъществява, а трагичната бомбардировка през януари 1944 г. унищожава новата сграда на галерията.

Народен етнографски музей

Народният етнографски музей приключва в началото на 20-те години един от най-ползотворните етапи от своето съществуване. Извършена е огромна събирателска работа. Музейните колекции са обогатени с уникални музейни предмети, илюстриращи ежедневието и материалната култура на българите във всички земи, населявани от тях.²⁹ По време на Първата световна война се комплектуват богати сбирки от районите извън тогавашните държавни граници – главно от Македония, Беломорска Тракия и Добруджа. Фолклорната колекция е разширена значително. Записани са от всички етнографски райони народни песни, приказки, вярвания, пословици и много др. По-бедно са представени обичаите и обредите. Затова през следващите години се обръща внимание на комплексното проучване на дадени райони от страната. Музейната експозиция е засегната от земетресението през 1917 г., но сериозни щети на експонатите не са нанесени.³⁰

Важен момент от развитието на Народния етнографски музей е отделянето от него на отдела Възраждане, който преминава към Народната библиотека. По такъв начин музеят се занимава единствено със събиране, обработване и експониране на етнографски и фолклорни материали. През 1922 г. в музея се съхраняват 10 342 архивни документа, 1 108 фото негатива, 942 старопечатни книги, а в библиотеката – 783 тома.³¹

През 1924 г. е назначен новият директор на музея – Ст. Чилингиров.³² Той предприема редица стъпки пред Министерството на народното просвещение за подобряване на материалната база на музея. Предлага се да бъдат закупени модерни уреди за записване на народни песни и техните мелодии, за да бъдат съхранени в оригиналния им вид за поколенията. За събиране на фолклорен материал се използват главно учители и музикални специалисти. Сред най-активните учени, сътрудничили на музея

през този период, са проф. В. Стоин, П. Стефанов, И. Камбуров и др. През 1925 г. В. Стоин основава музикалния архив на музея, в който работи до последните си дни (1938 г.).³³

За да се разшири дейността относно издирване и съхраняване за бъдещите поколения на образци от материалната и духовната култура на българите, през 1925 г. се създава *Българско етнографско общество*. В неговия учредителен комитет влизат изтъкнатите български учени: Ив. Шишманов, М. Арnaudов, А. П. Стоилов, А. Божков, Д. Христов, Т. Денков, Ст. Л. Костов.³⁴ То се създава във времето, когато в резултат на урбанизационните процеси и настъпващите промени в българското общество след войните постепенно се изгубва оригиналният облик на българските селища, променя се ежедневието на хората, както и празнично-обредната система. Безвъзвратно изчезват празници и обичаи, характерни за дадени етнографски райони. Променят се народните песни, забравят се стари юнашки песни, появяват се нови – възпяващи героизма на българските войници по време на многобройните войни и т. н. Всички тези динамични изменения трябва да бъдат регистрирани, документирани и запазени за науката. Ето защо създаването на Българското етнографско общество е навременна инициатива на Народния етнографски музей.

Независимо от големите финансови трудности Народният етнографски музей се развива и утвърждава като единствения централен музей, създаващ богата колекция от веществени паметници, свързани с българската етнография и фолклор. Неговата експозиция е сред най-оригиналните в страната. Благодарение на художника-скулптор Ал. Андреев в нея са експонирани чудесни носии върху специално изработени манекени. Пресъздадена е селска къща със сватбена гощавка, в която са представени по оригинален начин, чрез манекени, различните участници в този обичай.

През цялото си междувоенно съществуване Народният етнографски музей чувства остра нужда от кадри. Поради ограничения щат на музея, към него се привличат доброволни сътрудници, главно учители, които се командироваат в различни краища на страната, за да извършват събирателска работа. Така например през 1928 г. към музикалния отдел са привлечени З. Иванова Й. Чешмеджиев, които събират народни песни в Македония и Западните Родопи.³⁵

Някои от командированите учители се включват и в международните изяви на музея. Така например през 1931 г. П. Стефанов изнася лекция в Чехословакия, посветена на ритмичните особености на българската народна музика. Най-активна в представянето на българските обичаи, народна музика и танци в чужбина е Р. Кацарова. Тя изнася лекции в Лондон, Виена, Белград и др.³⁶

Международните научни изяви на сътрудниците на музея утвърждават неговия авторитет зад граница. Д-р Е. Петева учас-

тва в Международния конгрес "Народните изкуства в народните празници", проведен в Брюксел през 1930 г. Тя представя доклад, посветен на събора "Св. Илия" в Широка лъка, който е съпроводен с богат илюстративен материал от снимки и диапозитиви, дело на фотографа С. Костов, документален филм на оператора А. Темелков и илюстрации от художника Дечко Узун. Така учените от различни страни стават съпричастни към богатия български фолклор. През 1934 г. Ст. Романски и Хр. Вакарелски вземат участие във Втория международен конгрес на славистите във Варшава – Краков. Особен интерес предизвиква рефератът на Хр. Вакарелски за славянските вярвания. На този конгрес се решава Народният етнографски музей в София да изработи общославянски речник.³⁷ През 1936 г. в България се провежда Четвъртият конгрес на славянските географи и етнографи.³⁸ На него нашите учени и музейни работници достойно представят българската етнографска школа.

Български етнографски изложби гостуват все по-често в чужбина. През есента на 1922 г. в Сен Албекс край Лондон е уредена българска експозиция, в която са включени мъжки и женски носии, шевици от Габровско, Самоков, Дупница, Кюстендил и Плевен и други музейни предмети.³⁹ През 1937 г. в Париж се организира Международна изложба на народни танци. Народният етнографски музей участва с четири танцови групи от малки кукли, представящи: ръченица, лазарки, хоро и кукери.⁴⁰ През 1938 г. Българска етнографска изложба гостува в Прага. Тя широко отразява традиционния бит и празнично-обредната система на българите. Експониран е интериор на жилище от Жеравна, различни обичаи са представени чрез подреждане на сцени от манекени, музикалното и танцово богатство е показано с кукли и записи на народни песни и т. н. Интерес сред посетителите предизвикват веществените паметници и особено демонстрацията на различните видове традиционни техники. Част от изложбата е и малка книжарница, в която се продават издания на музея и други албуми, отразяващи красотите на България и нейния традиционен бит и народна култура. Главен организатор на тази изложба е Е. Петева.⁴¹

В края на 30-те години се оформя окончателно структурата на Народния етнографски музей. През 1936–37 г. към основния етнографски отдел се оформят два подотдела за веществено и народно изкуство, в които се комплектуват колекции – облекло, накити, шевици, покъщнина, селскостопански инвентар, както и предмети, свързани с обичаи, вярвания, народна медицина. Отделно се комплектуват фондовете на музикалния отдел и архив.⁴² През 1939 г. се въвежда нова структура на музея. За уредник на отдел "Народен бит и обичаи" е назначен Хр. Вакарелски,

а за асистент – В. Венедикова. Отдел "Словесно творчество и народна музика" се завежда от Р. Кацарова-Кукудова. От декември 1944 г. се обособява и единен фолклорно-музикален отдел.⁴³

Етнографските експедиции в страната зачестяват. През 30-те години особено внимание се отделя на нотирано записване на народни песни – коледни, лазарски, великденски, годешарски, сватбарски и много др. След закупуването на звукозаписна техника се документират и първите шест народни песни.⁴⁴ След възвръщането на Добруджа през 1941 г. Народният етнографски музей организира системни научни експедиции в този български край. В годините на Втората световна война научно-експедиционната работа е преустановена. Във фондовете на музея през 1943 г. се съхраняват над 15 хил. етнографски предмета, над 25 хил. записа на народни песни и мелодии и над 10 хил. негатива и фотоснимки.⁴⁵

Народният етнографски музей е сред потърпевшите културни институти от разрушителната съюзническа бомбардировка над София на 30 март 1944 г. Най-тежко е засегната експозицията, но фондовете са спасени. През декември 1944 г. всички специалисти на музея започват проверка на състоянието на музейния фонд, неговото каталогизиране, както и систематизацията на музейните колекции и архива.

Народен археологически музей в Пловдив

След приемането на новите изменения и допълнения към Закона за народното просвещение през 1920 г. пловдивският музей е наименуван Археологически, а от 1930 г. е Народен археологически музей – Пловдив.⁴⁶ В него се обособяват три отдела – археологически, нумизматичен и художествен. На основата на новия чл. 426 от Закона за народното просвещение начело на музея се назначава специален уредник, отговарящ на изискванията за уредниците в останалите народни музеи.

През 1924 г. в художествения отдел се създава сбирка от щампи и гравюри.⁴⁷ От следващата година се полага началото и на фотографска колекция от портрети на видни общественици и културни дейци. Новост за музея е собствената колекция от книги, прераснала през 1923 г. в библиотека с 3 хил. тома. Друга инициатива в края на 20-те и началото на 30-те години на XX в. е създаването на Архив на българската литература и изкуство. Първият резултат в това направление е Архив на Йордан Йовков, представен пред пловдивската общественост през 1936 г.⁴⁸

Периодът на войните се отразява негативно на събирателската работа на Пловдивския археологически музей. Независимо от това в него продължават да постъпват предимно археологически и етнографски материали. През 1920 г. постъпва уникална сребърна маска-шлем на тракийски вожд.⁴⁹ В Годишника на музея за същата година се отчитат постъпления на 727 археологически па-

метника, 1200 монети и 129 картини, скулптури и литографии.⁵⁰

През 20-те години на XX в. музеят се включва най-активно в археологическите проучвания на региона. С финансовата подкрепа на американския археолог Тома Хуатмор Българският археологически институт започва през 1921 г. разкопки на Червената църква край Перушица. В тях се включва и Археологическият музей в Пловдив. През същата година се открива уникален мраморен фриз, разкриващ древните вярвания на траките. В музея постъпва и богата нумизматична колективна находка.

Музеят провежда организирани археологически разкопки в землищата на Чирпан, Стара Загора, Хасково и Созопол. През 1926 г. се провеждат сондажни проучвания на Кукова могила край Дуванлии. В Чирпанското село Могилова се откриват бронзови украшения на тракийска колесница.⁵¹ Един от интересните обекти, разработени по това време, е ранно християнската гробница в Пловдив. През втората половина на 20-те години на XX в. към Българския археологически институт се създава специален фонд за археологическите проучвания в Пловдивска област. Към този фонд се добавят и средства, заделени от общините в този край, и така се осигуряват необходимите средства за провеждане на системни разкопки на могилите в Дуванлии, Брезово, Мезек и проучванията в Родопите.⁵²

От същия фонд са осигурени средства и за първите научни разкопки на крепостта в Хисар. Богати находки се разкриват в могилата край с. Миромир, Карловско. В Археологическия музей в Пловдив от там постъпват релефни плочки с изображения на Тракийския Херос, Дионис, Херакъл, Артемида, други божества и многобройни надписи.⁵³ През 1937 г. се подновяват археологическите разкопки край Старозагорските минерални бани. Завършва проучването на римския каптаж за античните терми, от където постъпват ценни находки. Много резултатни са и разкопките в Баткум, затова те са последвани и от тези на голямата могила при с. Стрелци. Така се разкриват интересни сведения за религията на траките.

След отличните резултати при изследването на античното минало в Тракийската низина, Археологическият музей в Пловдив обръща внимание на българските църковни стенописи. От 1938 г. започва системно проучване и заснемане на църквите в Пловдив, Бачковския манастир, Пазарджик и региона. По такъв начин се създава първият документален фотоархив на стенописи, дело на майстори зографи от Самоковската школа, работили през Възраждането в този район. Успоредно с това започва и системно изучаване на архитектурното наследство – пловдивските възрожденски къщи, църквите, а също и турската архитектура в Тракия и Родопите.

Съвместно с Българския археологически институт започват разкопките на праисторическата могила при с. Юнаците, Пазар-

джишко. В началото на 40-те години на XX в. се поставя началото на проучванията на могилата край с. Църневец, Чирпанско, на римския път от Пловдив през Белозем, Оризово, Халкабунар до Черна Гора. През 1941 г. започват археологически разкопки в Родопите – в районите на селата Хвойна, Оряхово и Павелско.⁵⁴

През 1942 г. се проучват археологическите паметници в Средна гора. В резултат на това е изготвена археологическа карта на планината. Подобно изследване е направено и в землищата на Кричим, Скобелево, Перушица, Пастуша, Брестовица, Кадиево и др. В резултат на многобройните археологически експедиции и системните разкопки, в Археологическия музей в Пловдив постъпват над 2 хил. паметника и над 6,5 хил. монети. В художествения отдел е събрана колекция от над 300 картини и скулптури на български творци, сред които – Зл. Бояджиев, Ив. Лазаров, Ц. Лавренов, Ст. Доспевски, Н. Райнов и др.⁵⁵

Независимо от ограничената музейна база Археологическият музей в Пловдив до края на Втората световна война успява да разгърне богата научно-изследователска програма. Най-големите успехи той постига при археологическото изследване на античното наследство в региона. Постиженията в тази насока се публикуват на страниците на Годишника на Пловдивската библиотека и музей. Отделно се издават "Славянски ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека и музей" от Б. Цонев, "Орнамент и буква в славянските ръкописи на Пловдивската народна библиотека и музей" от Н. Райнов, както и "Графиката на Н. Павлович". В сборник, посветен на Б. Дякович, е представена разнообразната дейност на Пловдивската народна библиотека и музей.

Археологическият музей в Пловдив от 1920 г. има три отдела: археологически, в който са включени паметниците от праисторическата, тракийската, елинистическата, римската, византийската и българската култура; нумизматичен и художествен, който съдържа произведения от старото и новото изкуство на България. Музеят продължава да работи в тясно сътрудничество с Народната библиотека в Пловдив. Проведените успешни археологически разкопки в районите на Кукува могила, Дуванли и Мезек предизвикват интереса на наши и чужди специалисти.

Официалното откриване на постоянната експозиция на музея се извършва на 1 март 1919 г. След земетресението от 1928 г. музеят се премества в нова сграда, в която се помещава и до днес.⁵⁶ Предвид малката експозиционна площ, само една ограничена част от богатата му колекция е експонирана. Сред експонатите са уникални антични паметници, находките от некропола при Дуванли и прочутото Панагюрско златно съкровище.

От началото на 30-те години са и първите публикации на

музея в областта на археологическите научни изследвания. Във втората – научна част на Годишника на Народната библиотека и музей в Пловдив, се отпечатват съобщения за новооткрити паметници, разкриват се резултатите от археологическите изследвания в региона. За задълбочаване на научните изследвания допринасят и младите уредници на музея, които работят в него през 30-те години, като Никола Мавродинов, Петър Миятев и др.⁵⁷

Според Здравко Радонов, с големия си принос за опазване, предимно на археологическото ни наследство в Тракия, Пловдивският археологически музей се обособява като втори музеен център в страната в навечерието на Втората световна война.

Етнографски музей – Пловдив

Твърде превратна е съдбата на Етнографския музей в Пловдив. Той е създаден през 1917 г. с активното участие на Ст. Н. Шишков и Йордан Попгеоргиев като Окръжен музей. Циркулярно писмо № 2119 от 1 декември 1917 г. на Пловдивската окръжна постоянна комисия до всички селища в окръга се известява решението “да се уреди един Окръжен музей, в който да се съберат постепенно всички материали, които характеризират миналото и настоящето на Пловдивски окръг в историческо, икономическо, художествено и битово отношение”.⁵⁸ Сред основните приоритети на музея са: “да се съберат ония документи, оръжия, вещи и сведения, които се намират в каквато и да е връзка с известното Априлско въстание, но и с всичко друго, даже и най-малкото движение в окръга, било то политическо или духовно... Тази сбирка ще бъде история не само на окръга, тя ще бъде история и на целия български народ.”⁵⁹

Основна задача пред музея е събирателската работа и документирането на паметниците. Заедно с фотографа Крум Савов, Стою Шишков обикаля целия окръг и заснемат 1 200 исторически и етнографски обекта.⁶⁰ През 1928 г. е отпечатан формуляр с 42 въпроса за проучване на традиционния бит и култура в отделните селища на Пловдивски окръг. С помощта на доброволни сътрудници музеят извършва изследвания в 230 села и градове от района.⁶¹

Ст. Шишков започва да запознава пловдивската общественост с ролята и значението на етнографските музеи в Европа. На страниците на “Пловдивски окръжен вестник” той представя чуждестранните постижения в областта на музейното дело, а оттам прави изводи и за мястото на Пловдивския етнографски музей. Продължава и активната събирателска работа, в резултат на която през 1930 г. във фондовете на музея са събрани народни носии, датирани битови съдове, занаятчийски произведения, традиционен текстил, накити и др.⁶² Заснети са стотици битови снимки, документиращи традиционния бит в Пловдивския край. Създадената етнографска колекция има всички необходими достойнства, за да

се разгърне в експозиция, но за съжаление средства за това не се намират. Стига се и до крайно необмисленото решение, за да се направят икономии, музеят да бъде закрит през 1931 г.

На 19 февруари 1931 г. Ст. Шишков изпраща до Пловдивския окръжен съвет и окръжните съветници отворено писмо срещу закриването на музея. В него той посочва значението на музеите като най-мощни фактори, "чрез които се пази връзката между миналото и настоящето на един народ, сближават се и се опознават хората, възпитават се поколенията да обичат и пазят родното и по този изпитан и сигурен път се подготвя бъдещето на съществуването, напредъка и свободата на народа и земята му..."⁶³ По-нататък той представя успехите на големите европейски музеи и техните експедиции из целия свят. В заключение Ст. Шишков се обръща към съвестта на окръжните съветници: "Когато Вие, господа окръжни съветници, ще вдигнете ръката си за закриване, прехвърляне и унищожаване на собствения си Ваш културен дом-храм-паметник-училище-музей, помислете и бъдете уверени, че нито науката, нито историята, нито Вашите поколения ще Ви простят за това, което в момент на едно лекомислие бихте направили".⁶⁴ Независимо от искрения призив за спасяване на Пловдивския етнографски музей, Окръжният съвет решава той да бъде закрит. Огорчен, Ст. Шишков се оттегля и след шест години почива.

След неговата кончина, под натиска на културната общественост в Пловдив, през 1938 г. общината е принудена да закупи къщата на Аргир Куюмджиоглу – един от най-красивите паметници на възрожденската ни архитектура. След ремонт през 1939 г. тя отваря врати като Общинска къща-музей, но всъщност изпълнява функциите на етнографски музей.

Новият музей има Правилник, одобрен с протокол № 5 от 26 януари 1939 г. от Общинската засилена управа в Пловдив и нарочно писмо от Министерството на просветата от 28 февруари 1939 г.⁶⁵ Както се вижда от него, музеят е създаден, за да се запази един от архитектурните шедеври на Българското възрождане. Предвижда се да се създадат следните колекции: етнографска, архивна, графична, старопечатна и художествена. Като цяло вниманието на единствения уредник на къщата-музей е насочено към проучването на Пловдив през Възраждането. До април 1943 г. в музея постъпват над 300 музейни предмета.⁶⁶ На 14 октомври 1943 г. отваря врати за посетители първата експозиция на музея. Тя изцяло е създадена от първия уредник на къщата-музей Христо Казанджиев, писател-драматург. В експозицията преобладават картини, откупувани от общината. Истинска етнографска експозиция през 1943 г. не е създадена, това става едва след Втората световна война.

3. Развитието на музеите в столицата.

Столичен общински музей

Столичният общински музей се създава през 1928 г. във връзка с честването на 1000-годишнината от Златния век на българската книжнина и 50-годишнината от Освобождението на София. За да се запазят веществените следи на историческото величие и на националната култура, Общинският съвет решава да основе Столичен общински музей. Той трябва да има три отдела: за веществени паметници, исторически архив и картинна галерия.⁶⁷ Всеки отдел има за задача да издирва и комплектува фондовете със специфичните паметници, документи и художествени произведения, за които отговаря.

Реализацията на идеята за създаване на Столичен общински музей започва със заповед № 2307 от 22 октомври 1928 г. на кмета на София Владимир Вазов за учредяването на специална комисия, която да посочи начините и средствата за изграждане на музея.⁶⁸ Първоначалната идея е Столичната библиотека да бъде също в рамките на музея, но тъй като тя се развива доста по-бързо, с времето се обособява като самостоятелен културен институт с авторитет сред гражданството.

Първият уредник на Столичния общински музей е К. Вълев, чиновник от Кадастралното отделение на общината. Във водения от него Дневник на Столичния общински музей се отбелязва, че не трябва да се губи време и веднага да се започне събиране на материали за историята на София, като се подирят всички постари софиянци, взели непосредствено участие в обществения живот. Те да бъдат поканени да депозират в музейния архив своите спомени, дневници, портрети и други предмети, свързани с по-важни събития при изграждането на тогавашна София.

Създаването на Столичния общински музей и на Градската библиотека е възложено само на един уредник. К. Вълев отделя по-голямо внимание на библиотеката и така постепенно музеят и архивът остават на заден план. Специалната комисия, която е изградена да подпомага тази дейност, не е много активна, а липсва и компетентност за разрешаване на трудностите. Икономическата криза, която изживява по това време страната, допълнително ограничава дейността на уредника. Малкото средства, които са заделени от Столичната община, често са отклонявани за други цели. Трудните условия на работа и критиката, на която е подложен К. Вълев, го принуждават да подаде оставка през март 1931 г. Огорчението му от несправедливите обвинения е толкова голямо, че той дори не присъства при описването на събраните от него веществени материали, архивни документи и книги. Така се съставя първият опис на музея, архива и библиотеката. За кратко време имуществото е прието от Х. Стоянов, а след него е назна-

чен В. Класанов. Негова заслуга е доброто уреждане на Столичната библиотека, но за музея и архива той не намира време.

В началото на 1929 г. е изготвен и окончателният вариант на Правилника на Столичния общински музей, но до влизането му в сила не се стига. Променен като Правилник за Столичната библиотека и музей, той е одобрен от Постоянното присъствие на Столичния общински съвет едва на 3 юли 1931 г.⁶⁹ В него се посочва основната цел на този културен институт: "да буди у жителите на гр. София интерес към четене, да способства за тяхното научно, нравствено и естетично развитие и да представи културата на народите, населявали гр. София".⁷⁰ За постигането на тази цел се предвижда широк кръг от дейности, които в областта на музейното дело са: да се събират, запазват и излагат предмети, които имат художествено, културно и историческо значение за гр. София, същевременно ще се събират архивни документи, както и ръкописи, автографи, портрети на български писатели, учени, общественици, културни дейци и др.⁷¹

Столичната общинска библиотека и музей е общинско учреждение под прякото управление на Столичната община. Ето защо след приемането на Правилника тя издава специална Наредба, в която подробно се разглеждат всички въпроси относно управлението на Столичната библиотека и музей.⁷² Посочва се, че "библиотечният и музейен имот се дели на книжовен, музейен и покъщнина". Тук е определено, че "музейният имот се състои от паметници, монети, картини, скулптури и пр. от разни времена, чрез които се представя културата на народите населяващи гр. София".⁷³

През 1934 г., предвид на изоставането на музейната дейност, със заповед на кмета е назначен Специален музейен комитет, в който влизат: д-р Б. Бояджиев – председател и членове: Л. Сокеоров, М. Кузов, Д. Христоводоров, Л. Вълчанов и Н. Ганев – уредник на библиотеката и музея по това време.⁷⁴ Комитетът не успява да извърши прелом в работата по комплектуването на музея и архива. Тази нерадостна констатация е отразена и в отчета на кмета на София инж. И. Иванов през 1937 г.

Най-голяма е заслугата на П. Славински за решително обновяване на работата в Столичната библиотека, архив и музей. През 1940/41 г. той, като помощник-началник на административното отделение на общината, успява да наложи създаването на отделение "Културни грижи". В неговите компетенции е работата на библиотеката и музея. Незабавно са увеличени работещите там от двама на девет души. Така работата във всички направления потръгва успешно, след като има и необходимия персонал.

През 1941 г. по предложение на П. Славински се извършва реструктуриране на Историческия архив в три отдела. В първия – "Архивен и документален" – се събират документи за събития, празненст-

ва, посещения на видни личности, писма, ръкописи и материали за живота на видни политически, културни и стопански дейци, живели и работили в София и др. Във втория отдел се комплектуват документи за историята на Столичната община, на отделните нейни служби, по-големи строежи, както и за по-видните общински съветници. Третият отдел е фотоархив, събиращ изгледи, картички и документални снимки за развитието на столицата и нейните жители.⁷⁵

Нов период в дейността на Столичния общински музей, архив и библиотека започва през 1941 г., когато на 1 декември официално е открита новата им сграда на площад "Бански" № 3. За съжаление трите културни института работят при новите добри условия само две години. На 30 март 1944 г. при поредната голяма бомбардировка над столицата сградата е разрушена. Музейните и архивни работници още с първите опасности изнасят и укриват архивните и музейни сбирки в трезорите на БНБ, в електроцентралата в с. Мала църква, Самоковско, в каменоломната до Владая и в с. Драгалевци.⁷⁶

Църковен историко-археологически музей

През двадесетте години се полагат основите и на Църковния историко-археологически музей. Той е създаден през 1921 г. като присинодална сбирка.⁷⁷ Помещава се и досега в оригиналната със своята архитектура сграда на Богословския факултет на Софийския университет "Св. Климент Охридски", строена през 1906 г. През 90-те години на XIX в. Светият синод на Българската православна църква се обръща към всички свещеници и монаси да издирват и събират ръкописи, старопечатни книги, ценни икони, църковна утвар и други исторически и археологически паметници и да ги изпращат в митрополияте и Св. Синод. С най-голям принос за събирането на това безценно богатство на християнското изкуство е академик Гошев, който е обходил всички краища на страната. Той е директор на музея до 1959 г.⁷⁸

Със заповед № 198 от 17 януари 1923 г. Министерството на народното просвещение официално регламентира статута на Църковния историко-археологически музей. В него се обособяват следните отдели: ръкописи и старопечатни книги, иконографски, художествен и историко-архивен.⁷⁹

Експозицията на музея включва едни от най-ценните паметници на християнското изкуство по нашите земи. Най-старата икона е "Св. Георги и Св. Димитър на коне".⁸⁰ Тя е от X-XI век и е уникат, защото е изпълнена чрез специална техника – енкаустика върху барелеф. Иконата показва приемственост с художествените традиции на Първата българска държава. От XIII-XIV век са иконите: "Св. Богородица Одигитрия", "Христос Пантократор", "Рождество Христово", "Преображение Господне", "Св. апостол Андрей", "Вход Господен", "Св. Кл. Охридски" и др.⁸¹ Всички те

са от времето на Второто българско царство и са постъпили от Несебър, Созопол, Бачковския манастир и другаде. Една от най-интересните икони от XIV в. е "Влизането на Христос в Ерусалим" от Арбанаси. Най-богата е колекцията от икони от Възраждането. Представени са основните възрожденски иконографски и зографски школи и техните най-големи майстори. Богата е и колекцията от църковна утвар.⁸²

В архивната и старопечатна сбирка се пазят оригинални ръкописи и документи, свързани с църковно-националната борба и провъзгласяването на Българската екзархия. Там се съхраняват ръкописи и кореспонденция на видни църковни и възрожденски дейци като: Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Екзарх Антим I, Екзарх Йосиф I, митрополит Климент Търновски и др. Сред най-ценните старопечатни книги е едно от първите печатни издания – Острожката библия от 1581 г., както и първото издание на Неделника на Софроний Врачански от 1806 г. Сред ръкописните книги едни от най-ценните са: Слепченското евангелие от XV в., Бобошевското евангелие, Тетевенският апостол и др. В музейния фонд има и голяма сбирка от възрожденски щампи.⁸³

Естествено-исторически музей

През 80-те години на XIX в. в България се заражда идеята за създаване на природонаучен музей. Сред най-пламенните радатели за тази нова културна институция са проф. Георги Златарски, проф. Марин Дринов, Константин Иречек, френският граф Амеде Алеон и младият княз Фердинанд.⁸⁴ На 2 август 1889 г., по повод честването на втората годишнина от възшествието си на българския престол, той излага личната си колекция от препарирани насекоми и птици. Природните сбирки на княза се попълват постоянно и се налага преместването им от двореца в специална сграда.

Естествено-историческият музей се разполага в новопостроената двуетажна сграда на ъгъла на улица "Бенковски" и бул. "Цар Освободител". За първи директор е назначен придворният лекар и частен секретар на княза д-р Паул Леверкюн.⁸⁵ Следващият директор отново е придворният лекар д-р Х. Гретцер. През периода 1892–1914 г. в музея постъпват експонати и цели колекции на български и чуждестранни любители на природата: граф А. Алеон (птици и бръмбари), Емил Холуб (птици и бозайници), Стюърт Бейкър (птици), сбирките на княз Фердинанд и др.

Първата музейна експозиция е открита през 1907 г. В нея са включени най-забележителните експонати от всички колекции, притежание на музея. Само от сбирката насекоми са експонирани в две зали 18 000 екземпляра. През същата година е отпечатан и каталог "Колекциите на Естествено-историческия музей в София на Н. В. Цар Фердинанд I".⁸⁶

Нов период в развитието на музея започва с назначаването

през 1914 г. на 28-годишния ентузиазизиран природоизследовател Иван Буреш. Цялостната му научна и изследователска дейност от 1905 г. до преклонна възраст е свързана с развитието на Природонаучния музей, чийто директор той е 32 години. През този продължителен период музеят достига европейско равнище и известност на нашия континент и в света. След войните се провеждат много експедиции, в резултат на което се обогатяват музейните фондове. Постъпват ентомологичните сбирки на Юлиус Милде, Никола Недялков, Димитър Йоакимов, Петър Чорбаджиев и голямата сбирка от паяци на Пенчо Дренски.⁸⁷

От началото на 20-те години се обособяват четири самостоятелни отдела: зоологически, ботанически, палеонтологичен и минераложко-геоложки. Чрез дарените сбирки на проф. Георги Златарски – първият геолог в България, на проф. Рафаил Попов – първият праисторик, на проф. Георги Бончев (геолог) се увеличават геологическите и минералогичните фондове.⁸⁸ В зоологическия отдел се обособяват три секции: ихтиологична, херпетологична и орнитологична. В края на 20-те години в музейните фондове и експозицията се съхраняват: 4 500 препарирани птици от 2 300 вида и подвида, 15 000 птичи кожи, 1 000 влечуги от над 200 вида, 2 000 морски и сладководни риби, 8 000 миди и охлюви, над 10 000 вида други низши безгръбначни животни, най-голяма е сбирката от насекоми – 136 000 екземпляра от над 20 000 вида.⁸⁹

За непрекъснато увеличаващата се колекция на музея е необходима нова сграда. Тя е проектирана от една от най-известните архитекти по това време – Виктория Ангелова-Винарова. Строежът се извършва на мястото, където е старият музей, и продължава с известни прекъсвания поради финансови затруднения 11 години – от 1925 до 1936 г. На 3 октомври 1938 г., по случай 50-годишнината от създаването на музея, той отваря врати за новата си просторна експозиция.⁹⁰ Броят на посещенията се удвоява (30–40 000) спрямо старата експозиция. За съжаление по време на Втората световна война музеят е сериозно засегнат от бомбардировките. Унищожен е богатият научен архив, част от сбирките от тропически пеперуди, от птичи гнезда и яйца, някои бозайници, канцеларията на музея и др.⁹¹

Къща-музей "Иван Вазов"

След смъртта на патриарха на българската литература Иван Вазов (22 септември 1921 г.) министърът на Народното просвещение Стоян Омарчевски внася в Народното събрание предложение за превръщане на дома на поета в музей. Въз основа на това предложение Министерският съвет издава постановление № 161 от 3 октомври 1921 г. В него се казва, че за да се съхрани за вечни времена домът на поета, трябва да се обърне в къща-музей "Иван Вазов". Да се обявят за собственост на тоя музей всички ос-

танали ръкописи, както и подаръците, поднесени при различни случаи. Ръководството и уредбата да се възложи на Народната библиотека в София. Въз основа на това Постановление е приет Указ № 207 на XIX-то Народно събрание.⁹² С него се свиква на 7 декември 1921 г. Комисия за старините в състав: председател А. Протич – директор на Народния археологически музей, и членове: Ст. Станимиров – директор на Народния етнографски музей, Ст. Чилингиров – директор на Народната библиотека и др. Комисията обявява за собственост на музея всички движими и недвижими имуществва на Иван Вазов. Така се слага началото на втората къща-музей на виден наш писател след създаването на къщата-музей "Алеко Константинов" в Свищов.

Решението на Министерския съвет пренебрегва завещанието на Ив. Вазов, според което за главен негов наследник се определя най-малкият му брат д-р Борис Вазов. На 23 юли 1924 г. с административен акт, съставен между д-р Борис Вазов и Д. Нелчев – софийски окръжен управител, Вазовият дом бива предаден на Народната библиотека. Божан Ангелов – директор на библиотеката, възлага на Елин Пелин да завежда музея и с акт от 25 юли с. г. му предава къщата и намиращите се в нея вещи.

От частни лица се откупват някои ценни предмети, свързани с живота на големия български поет. Така например Министерството на народното просвещение откупува от Евгения Марс подарената на Вазов лира, изработена във Виена, при честването на 25-годишния му юбилей. Откупена е и посмъртната маска на поета, работена от Георгиев от Художествената академия. От Червения кръст са изискани сърцето и мозъкът на поета, съхранявани там след аутопсията. Министерството на народното просвещение откупува портретите на Вазов, рисувани от Г. Евстатиев и Н. Михайлов. Ген. Г. Вазов подарява овален моливен портрет на Ив. Вазов в позлатена рамка, който е подарен от неустановен наш художник при честването на 25-годишния юбилей на поета.

Музейната експозиция е разположена на двата етажа на къщата. На първия е запазена в автентичния ѝ вид трапезарията. Там е експониран столът, на който е починал великият поет, като той е обгърнат с черен креп. Една стая е превърната в канцелария на музея, а в останалите две са подредени музейни предмети. На втория етаж всички помещения са запазени така, както са били обитавани от Иван Вазов. Тук е неговият кабинет, приемната и спалнята, като всички мебели и подредбата са съхранени до най-малката подробност. Така посетителят може да добие пълна представа за творческия и ежедневен живот на поета.⁹³

Официалното откриване на къщата-музей "Иван Вазов" се извършва на 28 ноември 1926 г.⁹⁴ Двадесет години директор на музея е големият български писател Елин Пелин. На неговия само-

отвержен труд ние дължим един от най-добре уредените музеи у нас. По време на Втората световна война експонатите от музея и ръкописите на Вазов са евакуирани в околностите на София и по такъв начин са спасени. В унищожителната за българските културни институти съюзническа бомбардировка на 30 март 1944 г. е опожарена и къщата-музей "Иван Вазов".

4. Развитието на музеите в страната.

Къща-музей "Иван Вазов" – Сопот

Къща-музей "Иван Вазов" се открива и в Сопот на 6 юни 1935 г. Идеята за възстановяване на родната къща на големия български поет, защото тя е опожарена през юли 1877 г. по време на Руско-турската освободителна война, е на Иван Лилов и Иван Пачев, племенник на Ив. Вазов. По тяхна инициатива на 8 октомври 1920 г. в София се създава Комитет за постройка паметник и къща-музей на народния поет Иван Вазов в гр. Сопот.⁹⁵ Отваря се подписка за набирание на средства за строежа. Сопотските дружби от другите големи градове на страната изпращат средства, постъпват дарения и от много граждани. Вазов научава за инициативата от Иван Пачев и приятно се зарадва за отзивчивостта на съгражданите и почитателите му от цялата страна. Запазена е книгата, в която са вписвани доброволните пожертвувания. Тя е заверена от нотариус при Софийския окръжен съд и подпечатана с печата на Комитета за издигане паметник и къща-музей на народния поет Иван Вазов. Интересното е, че печатът има и дата – 24 октомври 1920 г., т. е. деня, в който се чества вторият, 50-годишен, творчески юбилей на поета. Следователно това е най-големият подарък за твореца – решението за възстановяването на родния му дом.

Сред първите дарители във фонда е братът на Вазов – генерал Георги Вазов. Той внася голямата за това време сума от 500 лв. Голямо раздвижване около позатихналото дело се забелязва след посещението на Сопот от големия българист проф. Енрико Дамиани от Римския университет. Преводачът на италиански на разказите на Ив. Вазов препоръчва да се побърза с възстановяването на родната къща на поета.

Трудности възникват не само поради финансови проблеми, но и поради липсата на достатъчни сведения как е изглеждал самият дом преди опожаряването му. Най-достоверна е скицата и рисунката на Вазовия дом, направени от художника Г. Черкезов въз основа на собственоръчна скица и подробни обяснения, дадени му от народния поет на 1 септември 1920 г. Всички Вазови роднини подаряват имотите си в Сопот на Комитета за постройка паметник и къща-музей на Иван Вазов. Средствата за възстановяване на родната къща на поета се събират от училища и читалища, като се дават вечеринки и т. н.

Проектът за къщата-музей се изработва от архитекта на Народния археологически музей в София Александър Рашенов. Той ползва обясненията и скица на ген. Георги Вазов за бащиния му дом, както и спомени на сестра му Въла Фетваджиева.⁹⁶ При започването на строежа от София идва комисия начело с ген. Г. Вазов, директора на Народния музей Р. Попов, арх. А. Рашенов, Ив. Кирков, Ив. Лилов, ген. Пампулов и др. Събират се най-старите жители на Сопот и кметът на града, за да се определи най-точно мястото, където е бил домът на поета. Строежът се възлага на местния предприемач Никола Пулев, който работи със сопотски майстори, а надзорът се осъществява от кмета Цочо Гамачев. Така през юни 1931 г. се започва възстановяването на родната къща на Ив. Вазов.

Заедно със строежа се подготвя и експозицията в къщата-музей. Сред най-интересните идеи за пресъздаване на духа на епохата, в която е раснал Вазов, е на директора на Народния етнографски музей – Ст. Л. Костов. Той предлага да бъде възстановена бръснарницата според описанието в "Хаджи Ахил" и "Чичовци". Там чрез манекени да бъде възстановена една сцена от препирнята по правописа или "восточний въпрос". Тези манекени се изработват от Юрдан Кръчмаров и пресъздават епизода с бръсненето на Пенчо Пинтията, а наоколо седят по турски, пият кафе и смучат чибучи Иванчо Йотата, Кара Язът, Хаджи Смион и Хаджи Бошнав.⁹⁷

Полагат се и големи усилия, за да се набавят оригинални предмети за възобновяване на интериора на родната къща на поета. Лично Ст. Л. Костов набелязва какви експонати ще трябва да издирят. Под негово ръководство се оформя вътрешната наредба на дома, като се използват сведения от братята и сестрите на Вазов. Те подаряват и много от вещите. Ана Пачева – сестра на поета, дарява моминския си сандък, правен в Брашов през 1874 г., бакърен мангал, фотографии и др.

Тържественото откриване на къщата-музей "Иван Вазов" и осъществяването ѝ се извършва на 6 юни 1935 г. от пловдивския митрополит Максим (сподвижник на В. Левски) в присъствието на цар Борис III, министъра на Народното просвещение ген. Радев, директора на областта Иванов, близките на поета и членовете на Комитета. Сред многобройните гости, стекли се на този всенароден празник, са писатели, общественици от столицата и много граждани от Сопот и околностите.

В знак на благодарност към Сопотската дружба в София, която става инициатор за въздигане на къщата-музей на Ив. Вазов, Общинският съвет в родния град на поета с решение от 6 юни 1935 г. обявява нейните членове за почетни граждани на гр. Сопот.⁹⁸

По-късно са възстановени кантората и бакалницата на чорбаджи Марко, както и кафенето на Генко Гинкин. По идея на З. Гочева, Н. Чешмеджиев и Т. Миланов възниква музейна сбирка и

към читалището. През 1940 г. тя е преместена в метоха, където неведнъж се е подслонявал Васил Левски. В Карлово се правят опити за създаване на музей още от 1902 г. През 1937 г. по повод 100-годишнината от рождението на Дякона на свободата със съдействието на Народния археологически музей започва преустройството на родната му къща в музей.⁹⁹

Къща-музей "Алеко Константинов" – Свищов

Къщата-музей "Алеко Константинов" в Свищов е създадена през 1926 г. Още приживе, през 1896 г., големият български писател подарява родната си къща на Свищовската община, за да се използва за културните нужди на града. През 1911 г. възниква идеята тя да се превърне в музей, който да е филиал на Народния етнографски музей в София. Поради войните тази идея не се реализира. По инициатива на Учителското дружество в Свищов през 1919 г. се изпращат писма до училищата в цялата страна за съдействие при учредяването на музея. Със средства от Министерството на народното просвещение и Министерството на обществените сгради през 1921 г. започва реставрация на родната къща на Алеко Константинов. Изграждането на експозицията е поверено на уредниците на Народния етнографски музей в София.¹⁰⁰ Издирени са и експонирани редица ценни реликви, свързани с живота и творчеството на писателя. Така в къщата, построена от бащата на Алеко – Иваница х. Константинов, се създава интересна експозиция, пресъздаваща най-важните етапи от краткия, но богат обществен и творчески живот на Алеко Константинов.¹⁰¹

Откриването на къщата-музей "Алеко Константинов" е съпроводено от големи тържества от 21 до 23 май 1926 г.¹⁰² В тях вземат участие жителите на Свищов и многобройни гости – писатели, общественици, учители и ученици, дошли да се поклонят пред доблестния живот и богатото творчество на Щастливеца – Алеко Константинов.

Дълги години завеждащ музея е учителят Ст. Стефанов. Тъй като той е запален археолог, в музейните фондове се натрупва много богата археологическа колекция. Тя е експонирана на първия етаж. На втория етаж от родната къща на Алеко Константинов е разположена експозиция за неговия живот и творчество. Запазени са многобройни лични вещи и предмети, с които се разкрива детството и юношеството на поета. Възстановен е интериорът на дома, както той е изглеждал през втората половина на XIX в. Сред най-ценните експонати е изложено и сърцето на писателя, спряло да тупти твърде рано, през 1897 г. Богатото му творчество е представено чрез многобройните му издания както на български, така и на чуждите езици, на които е превеждано.¹⁰³

Велико Търново

След Първата световна война музейното дело във Велико Тър-

ново постепенно се възстановява. Най-голям принос за неговото възраждане има новоназначеният уредник на музея Тодор Николов. Той е роден във Велико Търново през 1884 г. и завършва история в Софийския университет.¹⁰⁴ От 1915 до 1954 г. е преподавател по история във Великотърновската мъжка гимназия. През май 1919 г. е избран за уредник на музея.¹⁰⁵ През целия междувоенен период той отдава всичката си енергия на изследовател на старините във Велико Търново и района. От 1921 г. застава начело и на археологическото дружество. Тогава се определят основните дейности на музея и дружеството – поддържане, запазване и реставрация на старините, както и обогатяване на музейната сбирка.¹⁰⁶

Т. Николов взема активно участие в археологическите разкопки край с. Гостилица през 1942–1943 г. и на "Момина крепост".¹⁰⁷ По негова инициатива са укрепени покривите над средновековните църкви в Асенова махала, Трапезица и малката порта на Царевец. Предприемат се и първите реставраторски и консерваторски работи в църквата "Св. 40 мъченици". Наред с реставрацията на стенописите се отделя специално внимание и на колоните с надписи от Първото и Второто българско царство. Т. Николов, Димитър Цончев и арх. Александър Рашенов провеждат археологически разкопки на третата порта на Царевец и югоизточната, т. нар. Балдуинова кула. Д. Цончев, учител по история, проучва водоснабдителната система на Царевец.¹⁰⁸

В началото на 20-те години в археологическите разкопки вземат участие учениците през есенните и пролетните трудови ученически седмици, регламентирани в тогавашния Закон за трудовата повинност. Археологическият комитет начело с Т. Николов се обръща към търновската общественост с апел за дарения на "археологически, исторически, етнографски, нумизматични, църковни, художествени предмети" за музейната сбирка, както и за събиране на парични средства за провеждане на археологически разкопки. Търновци откликват спонтанно и постъпленията в музея нарастват както следва: 1922 г. – 60 нови музейни предмета, 1923 г. – 80, 1930 г. – 330, 1942 г. – 281, 1944 г. – 243 или общо в края на Втората световна война, през 1944 г., музейният фонд нараства на 2 862 музейни единици.¹⁰⁹

Многобройните изследвания на средновековните паметници във Велико Търново и региона са богато документирани от Т. Николов и днес те се съхраняват в специален фонд на негово име в Регионалния исторически музей във Велико Търново. Голяма част от проучванията си той публикува своевременно и по такъв начин те стават достояние на научната общност.¹¹⁰ Т. Николов е дописен член на Българския археологически институт от 1922 г. и на Полско-българското дружество от 1930 г. Неуморният му изследователски труд и всеотдайност към музейното дело увличат много негови последователи.

Един от тях е Леон Филипov, също роден във Велико Търново през 1880 г.¹¹¹ Голямата му мечта да следва архитектура не се сбъдва, но след гимназия завършва шестмесечен курс за архитектурни техники в София. По време на своето пътуване в Русия и Германия през 1909 г. се запознава с постиженията на архитектурните школи в тези твърде различни в строително отношение страни. Завръщайки се в родния си град, той се включва в строителството на най-престижната за онова време сграда на Окръжната постоянна комисия.

Най-големият принос на Л. Филипov към музейното дело във Велико Търново е създаването на многобройни архитектурни макети на най-забележителните архитектурни паметници от града и региона, създадени през Средновековието и Възраждането. Повечето от тях имат днес изключителна стойност, тъй като една голяма част са правени преди разрушителното земетресение през 1913 г. След него той ръководи възстановителните работи на църквите "Св. Петър и Павел", "Св. 40 мъченици" и на Констанцалиевата къща в с. Арбанаси.¹¹²

Богатата си лична колекция от макети на средновековни и възрожденски църкви, на обществени сгради и частни възрожденски къщи, на тавани, порти и много други Леон Филипov дава на музея във Велико Търново заедно с родната си къща.¹¹³

Основният проблем за музея в периода между двете световни войни си остава липсата на самостоятелна сграда за експозиция и фондовете. През ноември 1919 г. се взема решение да се построи музейна сграда на мястото на съборилата се от голямото земетресение през 1913 г. църква "Св. Спас". Управителният съвет се е надявал средствата за строежа да се отпуснат от техния съгражданин Сава Паница, тогава живеещ във Виена. Те се обръщат с молба към него, като му обещават музеят да носи неговото име.¹¹⁴ За съжаление тази идея не намира подкрепа. Едва през 1937 г. отново се поставя остро въпросът за сградния фонд на читалище "Надежда".

След като в Министерството на просветата е обсъден въпросът за състоянието на читалището, библиотеката и музея във Велико Търново, се стига до решението да се изгради специална сграда за "библиотека, музей и художествена галерия".¹¹⁵ Конкурсът за проектиране на сградата е спечелен от арх. Ангел Дамьянов и арх. Владимир Хашнов. На 21 юли 1940 г. тържествено се поставя основният камък в присъствието на министър-председателя и министър на просветата проф. д-р Богдан Филев. За съжаление участието на България във Втората световна война забавя строежа и сградата е завършена едва през 1953 г.¹¹⁶

През целия междувоенен период музеят разполага с недостатъчна експозиционна площ. Това налага неколккратно прена-

реждане на експозицията. През 1932 г. тя е преаранжирана от Т. Николов.¹¹⁷ Експозицията е изградена на базата на хронологично-тематичния принцип. Въведението е композирано с няколко фотоса от края на XIX в., как са изглеждали Царевец, Асенова махала, църквите "Св. 40 мъченици", "Св. Св. Петър и Павел" и "Св. Димитър". Най-богата част на експозицията е от Средновековието. Показани са многобройни керамични фрагменти (сграфито керамика), богата нумизматична колекция – най-ценната експонирана монета е сечена във Велико Търново през Второто българско царство при управлението на цар Теодор Светослав Тертер и сина му Георги Тертер II.¹¹⁸ Османският период е представен с развитието на търновските еснафи. Чрез занаятчийството и търговията се създават икономическите условия за просперитет на града, а оттам и всестранныя разцвет на просветата и културата. Не случайно Търново става център на църковната и националноосвободителна борба. Заклучителната част на експозицията представя портрети на заслужилите за България търновци.

Независимо, че през целия междувоенен период музеят разполага с ограничена експозиционна площ, той е привлекателен център за все по-широка музейна публика. От 1919 г. музейната сбирка във Велика Търново е отворена за посетители всяка неделя от 10 до 12 ч.¹¹⁹ Първи сведения за броя на посетителите в музея се отчитат през 1923 г. – 1140 души, като 2/3 от тях са ученици. За съжаление не е даден точният брой на чужденците, а само се отбелязва, че има и такива сред посетителите. През 1931 г. са отчетени 2542 посещения. От средата на 30-те години туристическият поток към Велико Търново нараства и това налага музеят да бъде отворен за всички посетители. В резултат на това през 1937 и 1938 г. посещенията надхвърлят 5 хил. През юни 1938 г. БДЖ обявява за една седмица намаление на билетите с 50%, за да могат всички желаещи да посетят старините в града.¹²⁰ През май 1939 г. във Велико Търново се провежда Първият културно-стопански събор, в резултат на което броят на музейните посетители рязко нараства на 19 264.¹²¹ Основен екскурзовод в музея и другите музейни обекти е Т. Николов. Неговата всеотдайност към туристите е пословична, ето защо настоятелството на читалището многократно му отправят благодарности. Постепенно музейните обекти се разширяват. Към Царевец, Трапезица, църквите "Св. 40 мъченици" и "Св. Димитър" се причисляват и Хаджиилиевата къща в Арбанаси, известна още като царската къща. Развитието на Велико Търново като музеен град вълнува неговата интелгенция. Д-р Панайот Хитров предлага да създаде "универсален" музей, в който да се представят бита и културата на всички народи.¹²² Така възниква и идеята за създаване на етнографски музей в града. За неговата експозиция започва събирането на традици-

онни предмети. През 1939 г. се предлага и създаване на музей в родната къща на П. Р. Славейков.¹²³

През периода между двете световни войни Велико Търново се издига във водещ по своите археологически разкрития център. Неговият музей, макар и без държавни субсидии, изпълнява своите обществени функции. Всеотдайни музейни дейци като Тодор Николов допринасят за опазването на старините в града и околностите. Заедно със своите съратници той успява да привлече цялата търновска общественост и на първо място младежите за разкриване и опазване на паметниците от Българското средновековие и възраждане.

Габрово

За развитието на музейното дело в Габрово допринася създаденото от д-р Петър Цончев и Еким Андрейчин Историографическо дружество "Габрово" през 1920 г.¹²⁴ Още през 1883 г. в Априловската гимназия е създадена първата музейна сбирка. Към експонирането ѝ се пристъпва едва през 1924 г.¹²⁵

За музейната колекция се грижи Еким Андрейчин. От 1923 г. той е назначен за учител в Априловската гимназия и "командиран като завеждащ музея на дружеството".¹²⁶ През 1925 г. експозицията на музея се премества в новопостроената сграда на училище "Неофит Рилски".

Еким Андрейчин извършва огромна събирателска работа. Той обикаля всички квартали на града и околните села и паланки, като влиза в личен контакт с почти всички граждани и така спасява много ценни документи и предмети с историческа стойност. Едно от неговите открития е разрешението за поправката на църквата "Св. Петка" от 1703 г., от което се разбира, че тя е съществувала от преди завладяването на града от турците.¹²⁷ Това е изключително важно сведение, доказващо съществуването на селището още през Второто българско царство. Многобройните документи, съхранени в габровския музей, служат на д-р Петър Цончев при написването на двутомната му история на Габрово.¹²⁸

През 1921 г. под ръководството на немския археолог д-р Нойберт се провеждат първите научни археологически разкопки на м. Градище над Габрово.¹²⁹ Установява се, че крепостта е съществувала още през V в. За съжаление откритите паметници са отнесени в Германия и не постъпват в габровския музей.

Еким Андрейчин оставя и богата фотодокументация на всички археологически обекти в околностите на Габрово. Той заснема забележителни архитектурни паметници в града и селата – църкви, манастири, училища, занаятчийски дюкяни и много др. Така чрез богатия му фотоархив се документира обликът на града и околностите в периода между войните. Отразени са и най-важните събития в Габрово, като откриването на гарата, провеждането на конгреси-

те на археологическите дружества и много др.¹³⁰

Разград

Подобна е и съдбата на музея в Разград. Там се създава Археологическо дружество още през 1877 г., но до музейна експозиция се стига едва през 1922 г.¹³¹ Главната заслуга е на учителя А. Явашов, ревностен изследовател на древната история на Разградския край.

Бургас

Още преди войните в Бургас започва активна дейност, насочена към създаването на местен музей. Тази благородна идея се реализира през 1925 г., когато се обединяват сбирките към гимназиите и Окръжната училищна инспекция. С помощта на Г. Кацаров се създава археологическото дружество "Дебелт", в което се включват местните учители Г. Аянов, Н. Войников, П. Воденичаров и И. Панталеев.¹³² Тяхна е заслугата през следващите десетилетия музеят в Бургас да се развива и обогатява. През същата година се създава музеят в гр. Ямбол, а през 1935 г. и в Хасково.

Сливен

В резултат на грижите за старините на учителя З. Измирлиев в Сливен се открива музейна сбирка към читалище "Зора" през 1929 г. Друг музеен обект е и реставрираната къща на Стефан Караджа, открита за посещение през 1935 г., по време на честванията, посветени на откриването на паметника на великия войвода в центъра на града.¹³³

Самоков

Самоковският Музей на Възраждането приема своите първи посетители през есента на 1931 г. Той е създаден по инициатива на местни художници, продължители на голямата възрожденска зографска Самоковска школа.¹³⁴

Копривщица

През 30-те години на ХХ в. се реализира и идеята за превръщане на родната къща на Т. Каблешков в музей. През 1930 г. тя е открита, а след това се полага и началото на музей към читалището.¹³⁵

Смолян

Най-голяма заслуга за развитието на музейното дело в Родопите има Ст. Шишков. По време на честването на неговата 70-годишнина през 1935 г. той дарява 85 хил. лв. за създаването на Родопски музей в родното си село Устово. Този музей е открит през 1937 г., а неговият Правилник е утвърден от Министерството на народното просвещение.¹³⁶ През 1935 г. в с. Райково се създава общинска сбирка, която по-късно, заедно с тази от Устово се обединяват и експонират в реставрираната Пангалова къща в Райково.¹³⁷

Кърджали

В Кърджали местният музей е създаден от археологическото дружество "Източнородопска старина", учредено през 1938 г.

Стара Загора

Постепенно интересът към издирването и съхраняването на старините в Старозагорски окръг нараства. За това свидетелства и нарастването на броя на редовните членове на Археологическото дружество от 20 през май 1907 г. на 166 през 1923 г.¹³⁸ Освен това на дружеството сътрудничат и т. нар. спомагателни членове, които са десетки ентузиастични в останалите градове и села на окръга. Без в устава на дружеството да е залегнала клауза за колективно членство, на 30 октомври 1922 г. Културно-просветното дружество "Граждански дълг" в гр. Стара Загора кандидатства за такова. В мотивите за колективното членство е записано, че дружеството ще има за задача "да събира всички исторически ценности, портретите, биографиите на съгражданиците ни, вещи и пр. по духовното и политическото възраждане на града ни, които ще се предават в музея на председателствуваното от Вас Археологическото дружество "Августа Траяна".¹³⁹ През 1921 г. дружеството решава да се приемат ученици и ученички от старозагорските средни училища за сътрудници на дружеството, без задължението да плащат членски внос.

От началото на 20-те години на XX в. във фондовете на Старозагорския музей се обособяват следните колекции: праисторическа (250 музейни предмета), антична (267), нумизматична (над 3 000 монети), средновековна (180), книжовен (1180) и художествен (45 картини).¹⁴⁰ Огромната част от музейните ценности са дарени от родолюбиви старозагорци. Най-големите дарения са на Атанас Илиев – 410 книги, голяма част от тях старопечатни; Кръстьо Параскевов чрез съпругата си подарява антични предмети, сред които и златна диадема, много художници – свои картини и т. н.¹⁴¹

Старозагорското археологическо дружество "Августа Траяна" е сред най-активните в страната. То е високо ценено от всички специалисти в столицата. За това говори и статията на Н. А. Мушмов за отчета на Археологическото дружество "Августа Траяна" за периода 1922–1924 г.¹⁴² в Известията на Българския археологически институт от 1925 г. Там той дава следната оценка: "От провинциалните музеи при археологическите дружества, след Варненския музей по богатство и уредба на сбирките, иде Ст. Загорският".¹⁴³ Специално се подчертава, че основна заслуга за това има уредникът на Старозагорския музей Ат. Кожухаров. Той си е поставил за задача да събере и проучи старините на античния град Августа Траяна и други паметници от окръга. "Благодарение на неговата неизчерпаема енергия той е създал

в своя роден град един богат музей, образцово подреден, който би правил чест на всеки град в България."¹⁴⁴ Извън ежедневната работа в музея Ат. Кожухаров е автор и на четири отпечатани отчета за дейността на Археологическото дружество "Августа Траяна" от основаването му до 1924 г.¹⁴⁵

Най-интересните новооткрити старини, представени в отчета за периода 1922–1924 г., са: части от римска колесница, открити край с. Моголово, Чирпанска околия; бронзов релеф на Херакъл, мраморна глава от статуя на бог Пан, бронзова амфора и патера от с. Памукчий.¹⁴⁶ Големите археологически открития на Старозагорският музей се подкрепят и финансово от Министерството на народното просвещение. В трудните следвоенни 1920 и 1921 г. само на него са отпуснати средства за археологически разкопки. Не случайно Н. Мушмов пише във в-к "Мир" в статията си "Една археологическа екскурзия из България": "Старозагорското археологическо дружество по своята уредба и деятелност може да служи за образец на археологическата организация в България. Ако всеки град имаше тъй деятелно археологическо дружество, както в Стара Загора, България би била в археологическо отношение на висотата на положението си, което ѝ е предопредила историята."¹⁴⁷ Мушмов изтъква, че почти всички старини и монети в Старозагорския музей са дарени от частни лица.

За водещата роля на Старозагорското археологическо дружество говори и фактът, че през 1926 г. към него се обръщат с молба да получат устава му дружествата от Бургас, Карнобат, Пловдив, Хасково, Ямбол, Русе, Разград, Лом и др.¹⁴⁸ Авторитетът на председателя на дружеството Ат. Кожухаров е всепризнат. Той е един от четиримата провинциални уредници – членове на Комисията за старините при Министерството на народното просвещение. През 1926 г. Българският археологически институт го избира за свой дописен член.¹⁴⁹

Археологическото дружество "Августа Траяна" установява и международни научни контакти. Така например то влиза в кореспонденция с френския проф. Съор, който е изследовател на тракийските бойни колесници. Поддържат се редовни връзки с Руския археологически институт в Цариград, с университетите в Страсбург и Грац.¹⁵⁰

Приемник на делото на Ат. Кожухаров като председател на Археологическото дружество "Августа Траяна" е о. з. полк. Д. Петков. Той е дългогодишен съратник на Кожухаров и следва неотклонно неговите завети. За уредник на музея е назначен Христо Райков.¹⁵¹ Новото ръководство продължава отстояването на целостта на музейните фондове, тъй като се очертава възможността за одържавяване на музея и най-ценните му старини да преминат към Народния археологически музей в София. Като

предпазна мярка за това през 1932 г. дружеството решава да се обедини с Културно-просветното дружество "Театър".¹⁵² В приетия нов устав е записано: "Дружеството е колективен член на федеративни начала на Културно-просветното дружество "Театър" в гр. Стара Загора, като запазва своята автономия".¹⁵³

През 1936 г. се създава фонд "Старозагорски областен музей", който има за цел да събира средства от всички общини в района за създаване на държавен Областен музей. През следващите две години във фонда се събират доста средства, което позволява да се проведат по-големи археологически разкопки. През 1939 г. отново е поставен въпросът за превръщането на музея на Археологическо дружество "Августа Траяна" в Областен държавен музей. Лично проф. Б. Филов предлага тази промяна в статута на музея, но няма документи, доказващи одържавяването му до края на Втората световна война.¹⁵⁴

От 1939 г. председател на Археологическо дружество "Августа Траяна" е Добри Христов, учител-художник. Независимо че той е оставил свои спомени за дейността на дружеството, в тях няма сведение кога то е преустановило дейността си. През 1943 г. Културно-просветното дружество "Театър" се преименува в читалище "Родина". В запазения му отчет за дейността през 1945 г. няма данни за работата на Археологическото дружество. Последният запазен документ на Археологическото дружество "Августа Траяна" е Протокол № 1 от заседание на Настоятелството му на 15 януари 1944 г. В него е отразена дискусиата относно запазването на музейните ценности в условията на войната и опасността от бомбардировките.¹⁵⁵

Казанлък

През 1927 г. с методическата помощ на Ив. Велков и В. Миков музейните колекции и експозицията са пренаредени съобразно с постиженията на българското музейно дело по това време.¹⁵⁶ В резултат на това се оформят четири отдела: археологически, исторически, нумизматичен и художествен.

През 1930 г. директор на Казанлъшкия музей става Димитър Чорбаджийски – известният писател-хуморист Чудомир. По негова инициатива от началото на 30-те години на XX в. се разширява краеведският облик на музея, "за да придобие характер на местен, областен и да събира всичко, имащо историческо, археологическо или етнографско отношение към края".¹⁵⁷ През 1931 г. се създава етнографски отдел, разкриващ богатата духовна и материална култура на казанлъчани. За разкриване на паметниците от Руско-турската освободителна война започва подготовката на отдел "Шипченска епопея".

Активната музейна дейност на Чудомир довежда до обогатяването на художествения отдел с нови произведения на изкуст-

вото. През 1933 г. Казанлъшкият музей притежава най-богатата художествена колекция извън столицната. В края на 30-те години се създават два нови отдела – филателен през 1937 г. и фотографски през 1938 г.¹⁵⁸ По такъв начин Казанлъшкият музей изпреварва народните музеи в страната, тъй като в никой от тях не се създава филателна сбирка. Във фонда на фотографския отдел се колекционират първите снимки на града, ето защо той е наречен "Старият Казанлък".

Чудомир започва и активни теренни проучвания на района при прилагане на научни методи за изследване. Така последователно се извършват археологически разкопки в районите на селата Турия, Павел Баня, Виден, Долно Съхране и др. През 1939г. са поканени за сътрудничество младите учени Д. Димитров и Ив. Дуйчев. Под тяхното научно ръководство се проучват крепостта над с. Крън и могилите в района, крепостта "Челето" край Енина, Бузово кале и крепостите край с. Борисово и с. Александрово. Още по-мощабни са разкопките през 1940 г. Те обхващат землищата на селата Търничене, Габарево, Турия, Г. Черковище (Морозово), Г. Дряново, Розово, Мъглиж и др.¹⁵⁹

За оценка на нумизматичната колекция са поканени най-добрите специалисти от Народния археологически музей в София – Н. Мушмов и Т. Герасимов. През 1921 г. те дават висока оценка на сбирката, тъй като тя се състои от разнообразни монети от различни исторически епохи. При повторна оценка на колекцията през 1929 г. Н. Мушмов преглежда над 1 100 монети, сред които и уникални емисии от българските средновековни владетели: Иван Асен, Светослав Тертер, Михаил Шишман, Иван Александър и Иван Шишман. Постепенно колекцията нараства и през 1937 г. Т. Герасимов отчита, че в нея се намират над 2 хил. монети. Сред тях са интересни уникали като: монета от Пауталия с изображение на Хисарлъка в Кюстендил, бронзов медальон от Ахтопол, монета от тракийския град Тонзус с контрамарки.¹⁶⁰

През 30-те години на XX в. Етнографската колекция се попълва с разнообразни носии от района. Така например от с. Ветрен са събрани шити ръкави, тъкани пешкири, булчински мънистени накити. От Енина и Черганово постъпват сребърни чапрази, престилки, чорапи с каракачански мотиви. В Казанлъшкия музей се събират материали и от други етнографски райони: Чирпанско, Трънско, Пловдивско, Софийско, Крушевско, Серско, Етрополско, Луковитско.¹⁶¹ Много богата е сбирката от изделия на казанлъшки майстори бакърджии.

Художествената сбирка на музея се обогатява в резултат на активната работа в тази посока на Чудомир. Неговите лични контакти с най-добрите български художници през 30-те години на XX в. допринасят в колекцията на музея да има такива платна

като "Три моми от Кюстендилско" на Владимир Димитров – Майстора, "Ранна пролет" на Сирак Скитник, "Портрет на М. Тенев" от Дечко Узунов, "Есен" на К. Щъркелов, "Стария Пловдив" на Ц. Лавренов, "Пролет" от Зл. Бояджиев, "Бюст на Асен Златаров" от Иван Фунев и много др.¹⁶² Самият Чудомир подарява известни свои картини като: "Нашенци", "Семеен портрет", "Марна" и много пейзажи от стария Казанлък.

Интересна е и сбирката от литографии: "Русия освобождава България", "Свободна България", "Хаджи Димитър", "Ст. Караджа и четниците му", "Хвърковатата чета на Бенковски" и др. Запазени са и уникални картини от Възраждането – "Заробена България", рисувана през 1854 г. и имаща текст от Г. С. Раковски, "Портрет на Ботев", "Раковски през 1861 г." и др.¹⁶³

Казанлъшкият музей разполага в навечерието на Втората световна война и с една много богата архивна сбирка. В нея се съхраняват документи, свързани с революционните борби през Възраждането – писма и печати на БРЦК, писмо на Ст. Стамболов до БРЦК от 29 юли 1875 г. възвание на главнокомандващия руските войски до българския народ по случай подписването на Сан-Стефанския мирен договор, писма от българското училище в Букурещ, документи от Сръбско-българската война, от честването на 30-годишнината от Руско-турската освободителна война, множество документи от Балканските и Първата световна война.¹⁶⁴ Музеят разполага и с богата фотосбирка. В нея се съхраняват портрети на български революционери от Възраждането и от националноосвободителните борби в Македония.

Казанлъшкият музей е сред най-активните пазители на старините в страната. Неговият директор Чудомир изнася десетки лекции в Казанлък и околните села за значението на историческите паметници и начина за тяхното опазване и съхранение. Мощен стимул за това е образцовото поддържане на експозицията на музея. Така например през 1926 г. са поканени за нейното обновление И. Велков, В. Миков и Т. Герасимов. През 1935 г. експозицията отново е пренаредена с цел още по-точно да се представи хронологически историческото развитие на Казанлъшкия край. Така е представена най-подробно историята на края от най-дълбока древност до Възраждането и Руско-турската освободителна война. Най-ярки акценти в новата експозиция са подвигът на Хаджидимитровата чета и нейният последен бой на връх Бузлуджа, епопеята на Шипка и героичните боеве при Шипка и Шейново.

Независимо от ограниченото пространство в читалище "Искра" Казанлъшкият музей успява да разгърне една от най-интересните експозиции в страната. Благодарение на възрожденския ентузиазъм на неговия директор Чудомир музеят се развива успешно и успява да запази за поколенията най-ценните истори-

чески свидетелства от Казанлъшкия край. Ярък пример за това е откриването и документирането на Казанлъшката гробница по време на Втората световна война.

Казанлъшкият музей бележи своите успехи благодарение на добрата приемственост. След големия ентузиаст П. Топузов музеят е поет от големия български писател, художник и общественик Димитър Чорбаджийски – Чудомир. Той поддържа много тесни връзки с Н. Мушмов, Кр. Миятев, А. Протич, Ив. Велков и Т. Герасимов, благодарение на което Казанлъшкият музей е сред най-успешно развиващите се между двете световни войни и затова е предложен през 1939 г. за превръщане в областен музей наред с музеите в най-големите градове на страната.¹⁶⁵

Плевен

След Първата световна война музейното дело в Плевен е изправено пред огромни проблеми. По време на войните Куршум джамия, в която се помещава първата музейна експозиция в града, е изцяло заета от военните. Музейните предмети са разпръснати на няколко неподходящи места и част от тях са безвъзвратно изгубени. Благодарение на разрешението на настоятелството на Обществено-образователно дружество "Съгласие" музейната сбирка е пренесена и подредена в помещението на читалищната библиотека на дружеството. Така в началото на 1923 г. към читалището се създава "Археологическо-нумизматическа сбирка".¹⁶⁶ За съжаление в нея са останали само 150 експоната и около 500 монети.

Настоятелството на дружество "Съгласие" отчита необходимостта от опазване на паметниците в града и района и тяхното популяризиране. Затова се взема решение да се построи "специална сграда за библиотека-музей на културно-исторически сбирки и градски театър"¹⁶⁷. Предвижда се тези две обществени сгради да отговарят на тогавашните технически норми и да се строят с перспектива за тяхното развитие през следващите 75 г. За музейната експозиция се предвижда площ от 500 кв. м. В нея ще се разкрият три тематични комплекса – етнографски, исторически и нумизматичен. Тази прекрасна идея не се осъществява, защото на 25 април 1925 г. в сградата на дружество "Съгласие" избухва пожар, който нанася щети за над 1,5 млн. лв.¹⁶⁸ Така рухва идеята за създаване на модерна сграда за експозицията на музея.

До Втората световна война Археологическият музей при читалище "Съгласие" се помещава в същата сграда. Идеята за построяване на нова сграда на библиотеката, където ще има и "музейна зала и постоянна художествена галерия", се подема през 1940 г. Основният ѝ камък е положен на 21 септември 1941 г., но Втората световна война забавя построяването ѝ.

Независимо от непригодните условия за експониране уредникът на музея между двете световни войни Иван Данов успява да

представи пред плевенската общественост най-забележителните паметници, притежание на музея. Според изготвения от него опис на музейните ценности през 1939 г. общо музеят притежава 1962 музейни единици – 187 експоната, сред тях: бронзови статуи на Асклепий, Диана, Херкулес; барелефи на Аполон, Диана, Митра, Тракийския конник и Херкулес, керамични съдове, накити и др. и богата нумизматична колекция от 1775 монети от различен произход – антични, византийски, български и др.¹⁶⁹

Успехите на Археологическия музей към читалище "Съгласие" в периода между двете световни войни се дължат изключително много на упорития труд на неговия уредник Иван Данов. Той извършва системно изследване на археологическото и историческо наследство на Плевен и района. Винаги търси компетентното мнение на най-добрите специалисти в областта на археологията и нумизматика. Най-често при датирание на археологическите материали и монетните находки са търсени за консултации проф. Тодор Герасимов и д-р Иван Велков. Музейната сбирка служи за основа на историческото изследване на град Плевен на акад. Юрдан Трифонов.¹⁷⁰ Иван Данов изследва делото на най-заслужилите фамилии за просперитета на града. Така той съставя 114 родословни дървета на най-старите плевенски родове. Това е едно от най-големите краеведски проучвания в страната в периода между войните.

Русе

През периода 1921–1922 г. уредникът на Русенския музей Димитър Костов провежда разкопки на Селищната могила в Русе. Научен ръководител на обекта е Р. Попов, завеждащ праисторическия отдел на Народния археологически музей в София.¹⁷¹

Големите традиции в археологическото изучаване на Русе и региона водят закономерно и до учредяването на Русенското археологическо дружество на 13 февруари 1922 г. в аулата на Мъжката гимназия.¹⁷² По негова инициатива през следващите години започва изследване на средновековните стенописи в Ивановския скален манастирски комплекс. Последователно от 1922 до 1936 г. там работят Кр. Миятев, А. Грабар, а по-късно проф. Г. Мийе и Н. Мавродинов.¹⁷³

Богатото историческо наследство е отразено в пътеводителя "Русе в миналото и днес", публикуван през 1929 г. Неговият автор С. Симеонов изрично отбелязва, че музейното дело в Русе изостава и все още няма отделна музейна институция.

От 1932 г. уредник на Русенския музей става Васил Маринов. На него се възлага създаването на нова експозиция, посветена на 50-годишния юбилей на Мъжката гимназия "Княз Борис", отбелязан през 1934 г. В експозицията се представят последователно историческите епохи: Праисторическа, Римска, Тракийска, Сред-

новековна. В отделни витрини и кътове се показват и нумизматичната колекция, старопечатни книги и етнографски материали.¹⁷⁴

Археологическото дружество в Русе решава през 1934 г. да носи името на проф. Геза Фехер, ръководител на археологическите разкопки при Свещари край Исперих. С негово посредничество в Русенския музей постъпват няколко ценни тракийски паметника – сребърна апликация, представляваща глава на Дионис и шест златни розетки от IV в. пр. Хр.¹⁷⁵ По това време в Русенското археологическо дружество членуват 35 запалени родолюбци.

Най-накрая през 1937 г. Музеят на Русенската мъжка гимназия прераства в Градски музей. Той е подчинен на общинското ръководство и е настанен в един от салоните на Доходното здание, най-импозантната обществена сграда в Русе, един от символите на града.¹⁷⁶ Градският музей има три отдела: археологически, етнографски и художествен.¹⁷⁷

По време на Втората световна война най-ценните експонати на музея са преместени за съхранение в скривалищата на Съдебната палата. Фондът на музея наброява 2 377 експоната.

През 1933 г. се открива Художествената галерия в Русе.¹⁷⁸ Тя е една от първите градски галерии в страната. Последователно няколко сгради я приютяват – Домът на изкуствата и печата, Русенската библиотека и Драматичният театър.

През 1947 г. галерията е одържавена. В началото на 80-те години на XX в. тя получава собствена сграда, но с много малка експозиционна площ. Затова се налага в практиката да се експонират временни изложби.

Видин

На 1 март 1925 г. археологическото дружество във Видин възобновява своята дейност под името "Бонония".¹⁷⁹ Музеят е приет от учителя Васил Атанасов, който допринася много за развитието на музейното дело в града. Основната задача пред него е да намери подходяща за експозиция сграда. След много разговори в края на 20-те години на XX в. е получена старата турска поща, която предоставя необходимите условия за разгръщане на фондовете на музея. Официалното откриване на експозицията става чак през 1932 г.¹⁸⁰ Според едно описание на музея от 1937 г. става ясно, че предимство в експозицията имат колекциите от археологически и етнографски паметници. Така например музеят притежава 80 римски и византийски археологически експонати и около 2 500 шевици от видинския район. Експозицията е разгрънатата в 4 зали, а музейните предмети са подредени в 34 шкафа. Като цяло в нея се проследява историческото развитие на Видин и околностите му от праисторическо време до началото на XX в.

Благодарение на активната музеоложка дейност на "пазителя на старините" В. Атанасов многобройни паметници са спасени

за поколенията и прибрани в колекциите на музея. Той става спомагателен, а в последствие и дописен член на Българския археологически институт.¹⁸¹

Археологическото дружество във Видин и музеят развиват много активна дейност за опазване на старините в региона. Под специален надзор са поставени крепостите в Белоградчик и Кула, черквата в с. Върбово, единственият запазен у нас средновековен замък – "Баба Вида". Най-активните членове на дружеството между двете световни войни са видните общественици: Тодор Петров, Найчо Цанов, Димитър Цухлев, Никифор Недев, д-р Бърни Бончев, Кръстьо Ножаров, Лазар Филипов и разбира се завеждащият музея Васил Атанасов.

Шумен

След войните музейното дело в Шумен започва нов етап в своето развитие. По инициатива на Карел Шкорпил на 23 март 1924 г. във Варна с участието на "любители и почитатели на исторически паметници" от Варна, Шумен, Нови пазар, Абоба (Плиска) и Преслав се учредява археологическо сдружение "Българска старина".¹⁸² Постоянният комитет се оглавява от почетния председател митрополит Симеон и действащия К. Шкорпил. В ръководството на сдружението вземат участие най-активните сътрудници на шуменския музей – Иван Моллов, Дечко Симеонов, Илия Силвестриев и др.¹⁸³ След две години, по предложение на Шкорпил седалището на сдружението се премества в Шумен в резултат на активната дейност и на местния постоянен комитет, който координира работата на местните археологически дружества в Шумен, Плиска, Мадара, Преслав и Разград, а и заради местоположението на града в близост до първите български столици.

Археологическото сдружение "Българска старина" си поставя следните основни задачи:

- да запазва откритите до сега български и други старини по всички краища на Източна България;
- да взема почин за откриване на нови старини;
- да изучава по всички източници в страната и чужбина българската история;
- да урежда народни събори на исторически места в Източна България.¹⁸⁴

Не случайно на първо място е поставена отговорната задача да се опазват откритите при археологически разкопки старини, тъй като те са застрашени от разрушаване. Водените от началото на XX в. разкопки в Плиска от К. Шкорпил и Ф. И. Успенски и от проф. В. Златарски и Й. Господинов в Преслав така си и остават без да е извършена необходимата консервация.

През 1924 г. сдружението публикува брошурата "В защита на българските старини". В нея авторът ѝ Карел Шкорпил разяс-

нява голямата историческа стойност, която имат старините от региона. Той призовава: "Българи, пазете народните си старини, изучавайте миналото на народа си и културата му".¹⁸⁵

Музеят постоянно обогатява своята експозиция. На Четвъртия конгрес на Съюза на археологическите дружества в България, проведен през 1929 г. в Пловдив, се отбелязва, че "Шуменската експозиция е сред най-хубавите и има следните отдели: "Предистория и археология" – 200 експоната, подредени в 6 витрини, "Нумизматика" – 2000 монети, "Етнография" – 15 витрини, "Ръкописи и книги" – 465 бр."¹⁸⁶

Новите археологически изследвания започват по-интензивно от началото на 30-те години на ХХ в. В тях се включват войници от Шуменския гарнизон. Ползотворното сътрудничество с войската води до избирането на началника на гарнизона за председател на комитета. Всички археологически разкопки се провеждат съгласувано с Народния археологически музей в София, а за научни ръководители се канят най-утвърдените български учени. Към тях редовно се присъединяват и местните изследователи Иван Моллов и Йордан Господинов.¹⁸⁷

През 1933 г. Постоянният комитет на Археологическото сдружение "Българска старина" се обръща към всички училища и кметове на селищата в окръга да се включат активно в издирването на археологически и други паметници. Препоръчва се да предават на музея в Шумен старопечатни книги, ръкописи, етнографски материали и други старини.¹⁸⁸ Много скоро чрез дарения в музейните колекции постъпват оригинални музейни предмети. Повечето училища в района се включват активно в издирването на старини в своите землища. Те изпращат в музея не само откритите от тях паметници, но и чертежи, скици и карти на местностите, където са намерени находките.

Сред най-активните местни изследователи е Йордан Господинов, основателят на Преславското археологическо дружество "Тича", който е и член на Управителния съвет на Археологическото сдружение "Българска старина". Той проучва и заснема археологическите паметници в южния район на окръга. Дългогодишният секретар на сдружението Иван Моллов е сред най-активните изследователи на старините в региона. Той е открил не един археологически обект. Благодарение на създадената от него подробна документация съвременните изследователи могат със сигурност да се опират на негови обекти, вече заличени от времето.

Постъпващите многобройни паметници се съхраняват в двете експозиционни зали на Шуменския музей. Много скоро те се оказват твърде тесни. Нараства нуждата от изграждане на специална музейна сграда. Още през 1928 г. се учредява Фонд "Постройка на Окръжен музей", но до изграждане му не се стига. През 1937 г.

е създадена и Фондация "Народна библиотека, читалищна библиотека и Археологически музей" с емблема и девиз "Обичай и пази книгата и старините".¹⁸⁹ Шуменската общественост получава подкрепа от Министерството на народното просвещение, като през 1942 г. е откупен парцел в центъра на града за построяване на музейната сграда. Поради затрудненията в годините на Втората световна война проектът не се реализира. За да се гарантира сигурността на най-ценните експонати – златни накити и ценни монети, те са предадени за съхраняване в трезорите на БНБ.

Археологическото сдружение "Българска старина" има голямата заслуга държавата да отчужди земите в районите на Плиска, Преслав и Мадара и по такъв начин да гарантира опазването на тези национални археологически паметници. През 1936 г. със специален Наредба-закон се отстъпват държавните приходи от тези земи в полза на сдружението, като му се възлага "поддържането и украсата" на старините.¹⁹⁰ Така се гарантират доходи, които своевременно са използвани за създаване на удобна инфраструктура за улесняване достъпа на посетителите до музейните обекти. Изграждат се няколко стопански сгради, туристическа спалня в Плиска, база за археолозите в Мадара. Построен е и мост над р. Тича, за да могат посетителите на старините в Преслав да достигат и до Патлейна. Извършено е и залесяване на районите. Построени са музейните сгради в Плиска и Преслав.¹⁹¹

Последната по ред задача, която си поставя Археологическото сдружение "Българска старина" в своя устав, е провеждането на народни събори. Първият от тях се провежда на 15 май 1924 г. в прослава на делото на Св. Цар Борис I. Вторият събор е на 15 май 1927 г. в Мадара, третият е в Преслав и т. н.¹⁹²

Враца

След Първата световна война Първан Т. Първанов, председател на настоятелството на дружество "Развитие", отново застава начело на местните краеведи за опазване и съхраняване на историческата памет. През 1924 г. по негова инициатива във Враца е основан комитет за построяване на нов паметник на Христо Ботев и неговата чета в града. През 1936 г. той си поставя за задача "въздигане на паметници на Ботев и увековечаване на неговата епопея"¹⁹³. Комитетът е основен организатор на ежегодните Ботеви чествания. През 1926–1927 г. специална комисия установява лобното място на войводата на Околчица. По тяхно предложение се предвижда издигане на два големи паметника на Козлодуйския бряг и на върха.

През май 1926 г. във Враца се създава окръжен комитет за отпразнуване на 50-годишнината от Освобождението на България и 1000-годишнината от царуването на цар Симеон. Начело на този комитет е видният врачански общественик Първан Т. Пър-

ванов. За своята активна дейност във всички комитети по честванията на революционното дело на Христо Ботев и неговата чета той е удостоен с награда от фонд "Мито Орозов" при Ученолюбиво дружество "Развитие" като "най-заслужил просветен деятел на града".¹⁹⁴ Наред с него през 20-те години на XX в. във Враца работят самоотвержени краеведите, учители по история във Мъжката гимназия "Цар Борис III", Андрей Цветков и Иван Ангелов. А. Цветков е приет за спомагателен член на Българския археологически институт. Той проучва археологически обекти на територията на целия окръг. Ив. Ангелов съсредоточава своите изследвания, свързани с историята на Враца през Възраждането. За тях той е награден през 1929 г. с награда от фонд "Мито Орозов" при Ученолюбиво дружество "Развитие".

А. Цветков е инициатор за създаване на училищна музейна сбирка през 1924 г. Работейки преди това в Плевен, той е имал опит при създаването на подобна. На 23 януари 1924 г. Учителският съвет на Мъжката гимназия "Цар Борис III" взема следното решение: "В гимназията се образува ученическото археологическо д-во с уредник Андрей Цветков, което да си създаде и музей"¹⁹⁵. Дружеството получава и субсидия от Окръжната постоянна комисия, която то решава да използва за създаването на музей. Освен това Общинският съвет му предава старата градска кула.¹⁹⁶

На първо време музейната експозиция на училищното археологическо дружество се разполага в коридорите на гимназията. Интересът на учениците се запалва и те донасят най-различни старинни предмети. Така училищният музей в скоро време вече има няколко отдела: археологически, нумизматичен, етнографски, архивен и др. За да се реставрира старата кула и превърне в музей помага и Ученолюбиво дружество "Развитие". През 1925 г. то създава своя археологическа група, чиято цел е "да се съберат, съхранят и изучат ценностите на миналото в града и окръга".¹⁹⁷

В отговор на писмото на археологическата група при Ученолюбиво дружество "Развитие" Общинският съвет взема следното решение: "Кулата да се отстъпи във владение на археологическата група при д-во "Развитие" за постройка на музей."¹⁹⁸ Веднага се започва работа. От Народния археологически музей в София пристига архитект Александър Рашенов, който да проектира и ръководи реставрационните работи по преустройството на кулата в музейна сграда. Общинският съвет отпуска средства. Други са събрани от активисти на дружеството сред гражданите на Враца. В началото на септември 1925 г. реставрацията е пред приключване, като остава само покрива, за който са необходими още 10 хил. лв. Средства се търсят и от Министерството на народното просвещение, и от Народния археологически музей.

Същевременно в града се развива и широка разяснителна

работа за опазване на старините и създаването на местен музей. От началото на 1926 г. във Враца започва да излиза вестник "Читалищно дело". В него редовно се отпечатват статии като: "Да пазим старините" от А. Цветков, "Нашите стари ръкописи и първи печатни книги" от К. Събков, "Нуждата от историческо образование" от И. Ангелов и др.¹⁹⁹

А. Цветков отправя апел да се изгради Окръжен музей, дело на всички читалища от окръга. Той посочва ролята на историческото съзнание и значението му за бъдещето на нацията. Пропагандирането на тази идея се осъществява и от Народния университет към дружество "Развитие". През 1926 и 1927 г. по негова покана във Враца изнасят лекции д-р Богдан Филев, проф. Гаврил Кацаров, проф. Васил Златарски, Димитър Йоцов и др.²⁰⁰ В резултат на широката кампания за популяризиране на българската и местна история, към Ученолюбиво дружество "Развитие" се създава и историческа секция, наречена Историческо дружество. Неговата основна цел е: "разпространение на исторически знания, издирване, запазване и проучване на ценни документи и археологически находки, основаване и издържане на археологически музей"²⁰¹. Новото дружество работи изключително активно с учителите по история в града и окръга. Така например то провежда конференция на 2 и 3 юни 1928 г. На нея Васил Миков изнася доклад "Старините във Врачански окръг", а Иван Пастухов "Значението на историческата наука". Подобна конференция пред учителите по история се провежда и през 1931 г.

В началото на 1931 г. в местния периодичен печат се появява призив за създаване на Музей на Врачанските военни поделения, в който да се увековечат "делата на живи и паднали борци във войните за обединение на родното ни племе"²⁰². Приканват се служителите в 35-и, 48-и и 52-и пехотен полк офицери и войници да изпратят снимки, документи и трофеи за музея. Доказателство, че през 30-те години на ХХ в. военният музей във Враца е съществувал, е едно писмо на командира на 35-и пехотен Врачански полк от 22 февруари 1938 г. В него той моли Ученолюбиво дружество "Развитие" да върне "за съхраняване в музея на полка" подарените от полк. Васил Таслаков "дневници, реляции, заповеди и други документи от бойния живот на 35 пех. Врачански полк".²⁰³

Възниква идея за създаване на Ловен дом-музей. Ловното дружество във Враца разполага с голяма сбирка препарирани ловни трофеи, които могат да сложат началото на един музей, в който да "са изложени много представители на родната фауна. Този музей след постройката на ловния дом ще бъде разширен и всеотрасно застъпен, за да може да привлича вниманието на нашите ученици и да служи като най-добър просветен институт за нагледно обучение по естествена история на местната учаша се младеж."²⁰⁴

За съжаление тази много хубава идея се реализира отчасти.

През 30-те години на XX в. в центъра на Враца се построява митрополитски дом, който е замислен да бъде Дом-паметник "Софроний Врачански". В него се предвижда да има и църковен музей. В едно писмо от началото на 40-те години се твърди, че такъв музей съществува, но той остава недостъпен за местната общественост.

Идеята за създаване на градски музей отново е съживена от Димитър Бучински, който е бивш член на ученическото археологическо дружество. Като студент в Художествената академия той прави три изложби, посветени на паметници на културата от цялата страна. Във в-к "Вратчански новини" от 31 август 1936 г. Д. Бучински публикува статията "Музей във Враца". В нея той подчертава, че в града няма музей не защото няма подходящи старини, а защото липсва инициативност. Припомня, че в средата на 20-те години е реставрирана старата кула, но в нея не е открит археологически музей, за какъвто е била преустроена. Той предлага за Областен музей да се ремонтира Строшената джамия в кв. Кемера.²⁰⁵ В същия вестник на 4 юни 1937 г. Д. Бучински заявява, че "град без музей е като народ без история". Той предлага ново решение за помещение на музея – "Часовникът", кулата на Мешчиите. По това време Настоятелството на Ученолюбиво дружество "Развитие" обсъжда изграждането на нова читалищна сграда, в която да има помещение и за музей.²⁰⁶

В годишните отчети на Ученолюбиво дружество "Развитие" до края на 30-те години все се споменава за предстоящото уреждане на музея. Едно случайно археологическо откритие в района на м. Вратцата в началото на април 1941 г. дава нов стимул за разрешаване на музейния проблем във Враца. В открития средновековен надпис се говори за манастир край града Вратица. Това е най-ранният извор, съхранил средновековното име на Враца – Вратица.²⁰⁷

Това откритие дава импулс за по-бързо разрешаване на проблемите относно откриването на музей в града. На 8 юли 1941 г. настоятелството на д-во "Развитие" приема "Временен правилник на музея при Ученолюбиво дружество "Развитие". В него са изредени основните цели, начинът на работа и издръжка на музея. Той ще има следните отдели: археологически, етнографски, естественоисторически, "старозанаятчийски", църковен, военноисторически, картинна галерия и др.²⁰⁸ Експозицията ще се разположи в новата читалищна сграда и кулата на Куртпашовите. Помещението в новото читалище е с размери 13 на 7 метра.

Никъде не се споменава за тържествено откриване на музейната експозиция. Във в-к "Читалищно дело" през октомври 1941 г. по повод питане от Бяла Слатина се казва, че музеят все още не е подреден, тъй като непрекъснато пристигат нови ценни

археологически находки и се добавя, че подреждането на експонатите ще се извърши от специалисти.²⁰⁹

За научното подреждане на експозицията допринася видният читалищен деятел и голям български писател-хуморист Димитър Чорбаджийски – Чудомир. Той предава своя опит от работата си в Казанлъшкия музей на своите врачански колеги в края на 1941 г.²¹⁰ От 23 февруари 1942 г. Министерството на народната просвета (МНП) назначава Димитър Бучински за учител в мъжката гимназия и уредник на музея към дружество "Развитие". Първият щатен музеен уредник е награден от МНП за научна дейност през 1941 г. Експозицията на музея посреща своите посетители с твърде разнородна подредба. Единствено "старозанаятчийският" отдел е разположен във витрини. Повечето археологически материали са поставени направо на пода, а много от тях се намират из дворовете на Враца. Експозицията е отворена за посетители в сряда и петък по 7 часа на ден. Постъпват много дарения. За времето от септември 1941 до септември 1942 г. подарените предмети са 1 028.²¹¹

На годишното събрание на Ученолюбиво дружество "Развитие" през март 1943 г. се утвърждава правилникът на музея и се избира Музеен съвет, който е преизбран и през пролетта на 1944 г.²¹² Независимо от военната обстановка музеят продължава да обогатява своите колекции. През 1943 г. в него се съхраняват 3 316 музейни единици, а през 1944 г. вече надминават 4 хил.

Жестоката бомбардировка на 24 януари 1944 г. нанася непоправими щети. Три бомби засягат библиотеката и музея. Така трагично завършва едно половинвековно трудно дело за създаване на музей във Враца.

Ловеч

Нов стимул за съживяване на музейната дейност в Ловеч след войните дава посещението през 1921 г. на група учени от Археологическия музей в София: проф. Гавраил Кацаров, нумизмата Никола Мушмов, археолога Иван Велков и уредника в Етнографския народен музей Ст. Л. Костов. През същата година учителите Михаил Хаджинеделчев, Димитър Василев и Гено Иванов провеждат със свои ученици от Мъжката гимназия първите археологически разкопки на Ловешката крепост.²¹³ Ученички от Девическата гимназия по време на трудова седмица помагат на уредника на музея да се почисти музея и да се преподреди сбирката.

През 1921 се избира нов музеен комитет със членове: Станчо Сирков, Иван Караканов и Йосиф Радинов.²¹⁴ За нуждите на музея се набавя специализирана литература по нумизматика, както и "Известия" на Софийското археологическо дружество. На много интересен паметник се натъква уредникът на музея Марин Радков. През 1922 г. той открива в с. Орешак, Троянско, един

“предисторически” камък, на който е изобразен първообразец на Тракийския конник и други фигури на хора и животни, както и два свастични символа.²¹⁵

Читалищното настоятелство подкрепя провеждането на археологически разкопки на Ловешката крепост и манастира “Ястреб” през 1923 г., като отпуска за целта 500 лв. От следващата година музеят е отворен за посещения всяка сряда и събота.²¹⁶

През 1925 г. за уредник е избран Михаил Хаджинеделчев.²¹⁷ През същата година се създава и Историко-археологическо дружество “Васил Левски” към Ловешкото смесено педагогическо училище. Негов председател е Методи Георгиев, а ръководител – учителката по история Янка Иванова. През учебната 1929/30 г. в дружеството се записват около 500 члена.²¹⁸ Под ръководството на Васил Миков те провеждат археологически разкопки в Деветашката и Табашка пещери и продължават разкопките край манастира “Ястреб”.²¹⁹ В Деветашката пещера са открити над 500 праисторически предмета: кремъчни ножове, шила, еленови рога, каменни чукове, оброчни плочки и др.²²⁰

През 1934 г. се основава Археологическо дружество “Феликс Каниц” с 30 члена-учредители. То си поставя за задача да издирва старини из Ловешки окръг и да провежда археологически разкопки.²²¹ С основаването на дружеството се разширява археологическото проучване на района.

По инициатива на Михаил Хаджинеделчев музеят разширява своята събирателска дейност, в резултат на което постъпват многобройни паметници. Самият той прави щедри дарения на безценни книжовни паметници като: пергаментни листове на Октоих от втората половина на XIII в., пълен Требник с Номоканон, Четвероевангелия от манастира “Ястреб” (XVI в.), няколко дамаскина (XVII в.) и голям брой старопечатни книги.²²² Нарастването на музейния фонд налага той да бъде структуриран в няколко отдела: праисторически, старовековен, средновековен, нумизматичен, художествен, етнографски и книжовен. От 1925 г. редовно за музея се отпускат между 500 и 1 000 лв. Те се използват основно за нови шкафове и витрини. По предложение на Министерството на народната просвета, писмо № 894 от 20 ноември 1926 г., за първи път читалищното настоятелство напечатва инвентарна книга по даден образец за музея.²²³ Така започва ново инвентаризиране на музейните предмети.

През 1934 г. Христо Русков поставя въпроса за строеж на нова сграда за музей и библиотека, тъй като предоставените им помещения са крайно недостатъчни. Повече от десетилетие този въпрос стои пред Настоятелството на читалище “Наука” в Ловеч, но не намира положително решение. През 1937 г. се взема решение за закупуване на 965 кв. м дворно място на ул. “Булевар-

дна".²²⁴ Според уредника на музея Михаил х. Неделчев бъдещата сграда на музея трябва да разполага със следните зали – три за историческите колекции, по една за нумизматичната и етнографската, една за неговата лична колекция, която той ще дари на музея, две зали за картинна галерия и една канцелария. През 1943 г. в музея се експонират 3 798 предмета, а други 900 се съхраняват във фондохранилището. За същата година посетителите са 506, предимно ученици.²²⁵

В края на януари 1944 г. Михаил х. Неделчев прави своето голямо дарение на музея: етнографски материали – носии, шевици, икони, картини, монети, ръкописи, старопечатни книги и др. Ловчанската общественост е запозната със съдържанието на дарението чрез специална изложба. Тя предизвиква огромен интерес сред родолюбивите граждани. Поради опасност от бомбардировки музеят евакуира своите фондове в селата Българене, Микре и Сливек.²²⁶

Тетевен

През 1905 г. в Тетевен се основава благотворителен комитет "Бенковски" за набиране на средства за изграждане на паметник-музей. През 1932 г. е завършен "Дом-паметник" на загиналите тетевенци, борци за национална свобода, предназначен за музей, представящ героичното минало на Тетевен.²²⁷

В отчета на читалището за 1933 г. за музейната сбирка се казва: "Тя все още се намира в период на уреждане. Събират се разни материали, подреждат се и се чака деня, когато ще се разположат в музейния салон на Дом-паметника".²²⁸ За съжаление музеят не заема предвидените за него помещения в Дома-паметник, тъй като там временно се настаняват канцелариите на БНБ и Околийския съд.

Във всички годишни отчети до края на Втората световна война се отбелязва, че музейната сбирка се обогатява с нови музейни ценности. Съобщават се имената на техните дарители. Поставя се проблемът със заетото помещение, но реално той не се решава. През 1937 г. се създава фонд "Тома Васильов" с основно вложение от 20 хил. лв., чиито лихви се завещават да се ползват ежегодно от музея. В бюджета на читалището за 1941 г. се предвиждат 10 хил. лв. "за обзавеждане и уреждане на тази светиня на нашия град"²²⁹. През 1943 г. в отчета на читалището се изказва увереност, че "ще започне нагаждането на Дом-паметника към оправдаване на неговото предназначение".²³⁰ За съжаление тези надежди не се реализират чак до 1951 г.

Балчик

За съжаление периодът на войните отлага далеч във времето пренасянето на музейната колекция в специална сграда и създаването на експозиция. Едва през лятото на 1937 г. музеят е открит за посетители. Експозицията е разположена в красива

сграда на брега на морето. По същото време отваря врати и първата в Южна Добруджа картинна галерия.²³¹ Основната тематика на изложените картини е Балчик и Черноморското крайбрежие.

В края на 30-те години на ХХ в. в Балчик е открит още един музей – в двореца. В него са представени няколко колекции от етнографски материали, оръжие – хладно и огнестрелно, художествена сбирка – картини.

През 1936–1937 г. в Балчик се работи усърдно, за да се открие и Етнографски музей.²³² Независимо че по това време Южна Добруджа е в пределите на Румънската държава, в този музей се подготвя богата етнографска експозиция, която да представя цяла Добруджа, а етническият ѝ характер е преобладаващо български.

Музейният "бум" в Балчик през 30-те години на ХХ в. може да се обясни с няколко основни причини. Градът, той е "открит" като прелестен екзотичен кът от румънските интелектуалци. Второ, развива се морският туризъм. Все повече летовници се отправят към Балчик. Започва строежът на много вили в града и околностите. Същевременно, в отговор на денационализаторската политика на румънските власти, българите от региона започват организиран отпор. През 1937 г. българските културни общества са заличени от списъка на юридическите личности.²³³ Тази акция среща мощно противодействие на българската общественост. Една от формите за съпротива и демонстрация на националното самосъзнание е откриването на български музейни и художествени експозиции. В тях открито се демонстрира богатото историческо минало и културни традиции.

В навечерието на освобождението на Балчик през 1940 г. колекциите на музея и галерията са отнесени в Румъния.²³⁴ Така румънските власти, дни преди влизането в сила на Крайовската спогодба за връщането на Южна Добруджа в пределите на България, заграбват част от българското културно наследство.

Една година по-късно на страниците на в-к "Подем", излизащ в Силистра, се отправя призив към всички българи "да дадат подкрепата си за възстановяване на единствения добруджански музей в гр. Балчик. Всяка една археологическа вещь, картини, монети, статуи или документи и икони, които напомнят за далечното или близко минало от робството на Добруджа, представляват интерес за музея...".²³⁵ Фактът, че апелът е публикуван във в-к "Подем" – вестник за национална култура, орган на Общогражданския комитет за културно и стопанско повдигане на Силистра, показва уважението на силистренци към музейните традиции. Призивът има общобългарски характер. Подчертава се, че става дума за възобновяването на единствения музей в Добруджа.

Силистра

По време на Балканските войни колекциите на Силистренския музей се предават за съхранение в Русенския музей, за да не бъдат заграбени от румънците. Така те остават завинаги там. Едва след освобождението на Южна Добруджа през 1940 г. отново се подема инициативата за създаване на музей в Силистра. През март 1942 г. музеят е факт. За опазването на старините в музеите в-к "Подем" от 6 март 1942 г. пише: "Такива предмети трябва да бъдат запазени... Тяхното запазване е грижа на особени учреждения, наречени музеи. Такъв музей се основава и в Силистра, който ще съхранява всички предмети, останали от миналото..."²³⁶ По такъв начин музеят, създаден през 1898 г. към Държавното педагогическо училище в града, има свой продължител на патриотичното дело за опазване и популяризиране на българското културно-историческото наследство в Добруджа.

Селски музейни сбирки

Съществува и една не малка група музеи, които все още не са добре проучени, те се създават през различни периоди в селата, към читалища или училища. Така например в с. Бежаново, Луковитско, възниква музейна сбирка още през 1912 г. Повечето селски музеи се създават в периода между двете световни войни: през 1932 в Калково и Осенец, Разградско и Каменово, Кубратско; през 1934 г. във Водица, Садино и Дриново, Поповско; през 1940 г. в Букьовци (Мизия), Оряховско; както и в: Караш и Г. Пещене, Врачанско; Аксаково, Варненско; Алеково, Свищовско; Бяла Черква, Търновско; Чомаково, Търнак и Борован, Русенско; Велиново и Г. Белово, Пазарджишко; Българево и Черноград, Айтоско; Д. Василица, Ихтиманско; Пчеларово, Кърджалийско; Гинево, Хасковско; Г. Чардак, Пловдивско; Джиново, Сливенско и др.²³⁷

Малки градове

Тези многобройни, предимно читалищни музейни сбирки, както и музеите в малките градове като: Тетевен, Трявна, Етрополе, Ботевград, Балчик, Карнобат, Нова Загора, Дупница, Оряхово, Свети Врач (Сандански) и много др., показват огромния интерес към историческите старини по нашите земи. Те са издирвани и съхранявани от ентузиастични – учители и читалищни дейци. Общо в края на 1941 г. в страната има официално регистрирани 40 музейни сбирки, съхраняващи 22 475 музейни предмета, описани във фондовите им книги.²³⁸

5. Развитие на военноисторическите музеи.

Главен военноисторически музей

Нов етап от развитието на военноисторическите музеи и изследването на военната ни история започва след издаването на Заповед № 391 от 4 юли 1916 г. на Главнокомандувачия на Дейс-

твуващата армия за създаване на Военноисторически музей.²³⁹ От своя страна началникът на Военното училище със заповед № 124 от 28 юли 1916 г. назначава за завеждащ Военноисторическия музей капитан Атанас Димитров.²⁴⁰ От 1917 г. музеят има два отдела – оръжеен и исторически. Събирането на материали за бъдещия Главен военноисторически музей е съпроводено със задълбочено проучване на историята на всеки един отделен паметник за живота и военното дело на притежателя на дадени бойни реликви и по такъв начин се допринася за изясняване на някои детайли и етапи от военната ни история. Главна заслуга за широкомащабната събирателска работа на бойни реликви по време на Първата световна война има създаденото със заповед № 961 от 16 юни 1917 г. Историческо отделение при Щаба на армията. За съжаление след края на войната то е закрито и Военноисторическият музей, който е към него, също преустановява своето съществуване. Дейността на Съглашенската контролна комисия на нашата територия налага укриването на най-ценните военни реликви и музейни предмети, събрани във Военното училище.

В края на 1920 г. се създава Военноисторическа комисия при Щаба на армията, която се заема и с възстановяването на Военноисторическия музей. Музейните предмети отново се събират във Военното училище, като се извършва нова инвентаризация и се оформят инвентарните книги. Големи заслуги за увеличаване фондовете на музея по това време има подполковник Иван Кръстев Стойчев. Въпреки многобройните инициативи, до разкриване на постоянна експозиция на Военноисторическия музей не се стига. Едва след създаването на отделение Военни музеи, паметници и гробове към Министерството на войната през 1931 г. можем да говорим за конкретни стъпки в тази насока.²⁴¹ На призивите към всички музеи в страната да се изпратят за Главния военен музей оръжия, бойни реликви и лични вещи, свързани с освободителните борби на българите, както и от участията ни във войните за защита на Отечеството, се отзовават много музейни дейци. Постепенно фондовете нарастват и дори организаторите са затруднени от липса на помещения, където да съхранят многобройните военни реликви. За обработката на стотиците музейни предмети и подбора на най-подходящите за постоянната експозиция на музея допринася и опитният руски музеен деец о. з. генерал В. Н. Смердов, който през 1913 г. е създал Руския военен музей.

След като извървява дълъг път на събиране на музейни предмети и разработване на експозиционен план, Главният военен музей е открит за посетители на 12 май 1937 г. на ул. "Московска" 15, в бившата сграда на Софийското офицерско събрание, построена още през Временното Руско управление.²⁴² Тъй като помещенията не са достатъчни за разгръщане на една предста-

вителна експозиция, през 1936 г. е приет Наредба-Закон за основаване на фонд "Военни музеи, паметници и гробове", чиято главна задача е да се наберат средства за нова сграда на Главния военен музей.²⁴³

Експозицията на Главния военен музей обхваща няколко основни теми: Национално-освободителните борби, Руско-турската война 1877–1878 г., Сръбско-българската война, Балканските войни и Първата световна война. За събиране и съхраняване на музейни предмети са създадени 22 отдела: Ръчно оръжие – тук се съхранява богата колекция от лично оръжие, притежание на: П. Хитов, Илю войвода, Ив. Кулин, Ангел войвода, капитан Дядо Никола, Г. С. Раковски, Г. Бенковски и др.; Артилерийска, бронетанкова и автомобилна техника; Произведения на изобразителното изкуство – с яркото представяне на картините на Ярослав Вешин, Николай Павлович и др.; фотосбирка от портрети на четници, членове на БРЦК и много др.; Знамена – на четите на Ф. Тотю, Х. Димитър и Ст. Караджа, на въстаници от Априлското въстание, Самарското знаме и много др.; в останалите отдели се събират: униформи, медали, технически и други военни средства от военновъздушните и военноморски сили, инженерни войски, медицински и тилови служби и др. Музеят разполага и с архивна сбирка на документи, свързани с бойната слава на българската войска.²⁴⁴

Създаването на Главния военен музей бележи нов етап в музейната практика на страната. Някои специалисти определят военноисторическите музеи като ведомствени. Експонатите и техните експозиции далеч надхвърлят обсега на едно ведомство, в тях е съсредоточено национално историческо богатство, разкриващо българската държавна традиция и нейната защита от българската войска и армия през различните етапи на нейното съществуване. Тук са експонирани свидни за всяко българско сърце военни реликви – знамена на чети и бойни полкове, лично оръжие на революционери, генерали и офицери и т. н. Същевременно чрез създаването на експозицията на Главния военен музей се стимулира допълнително изучаването на националната ни военна история.

Военноморски музей – Варна

Друг важен военноисторически музей, открит в началото на 20-те години, е Военноморският музей във Варна. Още братята Шкорпил, основатели на Варненското археологическо дружество и музей, започват да събират отделни паметници, свързани с морския живот на града през различните исторически етапи от неговото развитие. В открития музей към Варненското археологическо дружество (създадено през 1901 г.) са експонирани и паметници, свързани с българското търговско и военно корабоплаване и корабостроене.²⁴⁵

Началото на събирателската работа за създаване на Морски музей започва през 1883 г. в Русе.²⁴⁶ Тогава командващият

Дунавската военна флотилия капитан-лейтенант Зиновий Петрович Рожественски (бъдещият адмирал от Руския флот, героят от морската битка при Цушима) започва събирането на материали за създаване на Морски музей. Основната цел, която си поставя З. П. Рожественски е ограмотяване на българите в областта на морското дело, тъй като ние не се славим като смели моряци, напротив, живеейки векове край бреговете на едно топло море, ние не ставаме морски народ. В писмо на командващия Дунавската флотилия от 1883 г. до военния министър ген. Паренсов се искат средства за откриване на Морски музей. Работата по издирване и събиране на морски реликви продължава и през следващите години. През 1885 г. руските офицери от Дунавската флотилия създават в Русе своя организация, наречена "Офицерско събрание" (Военен клуб).²⁴⁷ Към тази организация се предвижда и създаването на Морски музей. Кризата в отношенията между България и Русия след Съединението довежда до отзоваването на руските офицери и тяхното дело замира. Експонатите и архивните документи остават на съхранение в щаба на Дунавската флотилия. След създаването на Български военен флот във Варна през 1897 г. започва нов етап в събирателската работа.

По време на войните Българският морски флот се закалява в морските сражения. Събират се много наши и чужди (трофейни) военни реликви. След Първата световна война, според клаузите на Ньойския договор, България губи правото да притежава Военноморски флот. Тогава във Варна на 1 юли 1920 г. се основава най-голямата морска културно-просветна организация – Български народен морски сговор. Тази обществена организация си поставя като основна цел ускореното морско развитие на страната, както и създаването на Морски музей. От щаба на Военноморския флот са приети експонати, събирани още от руските офицери, служили в Дунавската флотилия, както и многобройни трофеи и военни реликви от войните. Стотици експонати са дарени от ветерани на Черноморския флот. Идеята за създаване на Морски музей е подкрепена от Министерството на народното просвещение и лично от министър Омарчевски. С отпуснатите 50 хил. лв. се подрежда експозицията в две стаи на Девическата гимназия във Варна.

Тържественото откриване на първия Морски музей в България се извършва на 20 май 1923 г.²⁴⁸ До 1955 г. той е под ръководството на Министерството на народното просвещение, а след това към Министерството на народната отбрана. За главен уредник на музея е избран всепризнатият музеен деятел на Варна Карел Шкорпил, негови помощници са руските емигранти Олга и Александър Полубояринови.²⁴⁹ В сегашната си сграда музеят открива постоянната си експозиция през 1956 г., а от 1957 г. е експониран и бойният кораб "Дръзки". Международните ограни-

чения задържат развитието на Българския военноморски флот, но в областта на военноморското музейно дело те не се отразяват. Морският музей събира не само военни реликви, но и експонати, свързани с гражданското и търговското мореплаване и корабостроене. През своите 70 години съществуване Морският музей във Варна събира музейни предмети, свързани с голямата тема "Българинът и морето". Техническият характер на част от експонатите, които се събират в Морския музей, го превръщат в родоначалник на бъдещите политехнически музеи.

Мавзолей "Владислав Варненчек"

Дело на военните във Варна е и мавзолеят "Владислав Варненчек". В центъра на бойното поле, където през 1444 г. водените от Владислав III Ягело и Ян Хуниади християнски войски от Европа срещат в жестока битка стохилиядната армия на Мурад II, през 1924 г. върху една тракийска могила е издигнат скромнен паметник на крал Владислав.²⁵⁰ Повече от 30 години варненската общественост се стреми да увековечи тази саможертва на полските и унгарски войски. Още през 1907 г. Варненското археологическо дружество под председателството на Х. К. Шкорпил учредява фонд за постройка на паметника през 1907 г. С финансовата подкрепа на правителствата на Полша и Унгария, както и на военните от Варна, се пристъпва към изграждане на огромен парк-мавзолей.²⁵¹

През 1934 г. се създава обществен комитет за издигане на мавзолея. В него влизат: командирът на 8-и пехотен полк полковник Петър Димков, кметът на Варна инж. Янко Мустаков, Н. Димитров, инж. Л. Димов, К. Шкорпил, полският почетен консул, а за председател е избран полският посланик Адам Тарновски.²⁵² С откриването на мавзолея "Владислав Варненчек" на 4 август 1935 г. се добогатяват музейните обекти в града. Така Варна се превръща в един от музейните центрове на България до Втората световна война.

Къщи-музеи

През различни периоди къщите-музеи са под върховния надзор на Министерството на войната или на Министерството на народното просвещение. В приетия през 1921 г. Закон за народното просвещение се посочва, че военноисторическите къщи-музеи и паметници се намират под върховния надзор на Министерството на народното просвещение.²⁵³ За тяхната дейност е изработен Правилник, с който се регламентират задълженията на служителите.²⁵⁴ Цялостната отговорност за дейността на къщите-музеи се носи от директора, който се назначава с указ. Уредникът носи главната отговорност за музейните експозиции, инвентарните книги, каталози и цялата документация, свързана с музейната и експозиционна дейност. Всяка къща-музей има надзирател, който се грижи за музейното имущество, хигиената и парка около къщата. Надзирателите изпълняват функциите и на екскурзоводи, те пос-

рещат посетителите и ги разведат из експозицията, като водят месечна и годишна статистика за посещенията. Работата с посетителите е изведена на първо място сред задълженията на служителите, ето защо в "Правилник за военноисторическите къщи-музеи и паметниците при тях" изрично се посочва, че "къщите-музеи и паметниците служат за национално-патриотично възпитание на поколенията, затова директорът и целият друг персонал са длъжни да дават всички сведения и улеснения на посетителите".²⁵⁵

Независимо от промяната на подведомственото подчинение на къщите-музеи тяхната работа не се смущава поради факта, че от създаването им през 1907 г. до 1932 г. техен директор е видният възрожденец и уважаван общественик, един от строителите на следосвобожденска България – Стоян Заимов.²⁵⁶ Отбягвайки високите държавни постове, които е могъл да заема в първите години след Освобождението, Заимов завършва висшето си образование в Русия, а след завръщането си се отдава на културна и просветна дейност.²⁵⁷ Творчеството му е свързано с проучване на Българското възраждане – "Миналото" в 4 тома, Биография на В. Левски, както и "Светите места на признателна България". В редица публикации той доуточнява някои грешки в "Записки по българските въстания" на Захари Стоянов, както и в биографиите на Христо Ботев и Васил Левски. Богатото творчество на Ст. Заимов е поощрявано от големия му приятел Иван Вазов. Както е известно, в романа "Под игото" Вазов взема черти от характера на Стоян Заимов и Васил Левски за изграждане на образа на Бойчо Огнянов.²⁵⁸

Приемник на Ст. Заимов на директорския пост само за една година (от 22.09.1932 г. до 12.10.1933 г.) е Никола В. Ракитин.²⁵⁹ Той поема щафетата и достойно развива възпитателната им мисия. "Тия музеи не са само материален израз на дълбоката признателност към паметта на загиналите за родината величави личности или за увековечаване героични борби и подвизи, но са едно от най-мощните средства за национално-патриотично възпитание на поколенията".²⁶⁰

Н. В. Ракитин оценява високо дейността на военно-историческите музеи в Плевен. "Създадени преди десетки години, имат вече сами своя история" и това налага да се отреди една стая в къщата на управлението "за един вид музей на музеите". В тази стая да се експонират "портретите на всички лица, които са ратували за създаването на музеите и паметниците на нашето освобождение,... позиви, възвания, снимки, карти и предмети, свързани с изграждането на музеите".²⁶¹

Ракитин предлага музейните експозиции да се разширят, като в тях се покаже българският народ и неговата подкрепа за освободителните войски. "Би било добре, ако в тия музеи се съберат и запазят етнографски и други материали, свързани с

освободителната война, например стари народни носии от гр. Плевен, гр. Бяла, с. Пордим и с. Горна Студена, които интересни носии вече са изчезнали. Подредени, тия предмети в къщите-музеи, ще дават пълна представа, както от една страна за епичните борби на руския народ за нашето освобождение, така от друга, за битата на нашия народ през тази епоха".²⁶² Тази идея се реализира едва през 50-те години на ХХ в.

Ракитин предлага да се създаде специален фонд за поддържането и опазването на паметниците, тъй като "скромните суми, които държавата отпуска" са недостатъчни. Той е против прехвърлянето на музеите под юрисдикцията на Министерството на отбраната. Мястото на музеите е в Министерството на просвещението, защото "грижата на държавата за възпитанието на поколенията е съсредоточена в Министерството на народното просвещение..."⁶³

Н. Ракитин разработва проект за Правилник на Военно-историческите музеи и паметници. В него той излага своите виждания за организацията, структурата и вътрешния ред на къщите-музеи. Предвижда се системна работа в областта на музейните фондове. Те трябва да се инвентаризират и документират в инвентарните книги на отделните къщи-музеи, както и в "системен (картонен) каталог, който е предназначен да служи за научно-исторически цели и да улеснява намирането на предметите в къщата-музей".²⁶⁴ Като цяло концепцията на Ракитин е въвеждане на научни форми на организация и управление на поверените му музеи. Добрите му намерения не срещат подкрепа в Министерството на войната и много скоро той е уволнен "по липса на ценз за служба по военното ведомство".²⁶⁵

До Втората световна война Военно-историческите музеи остават в рамките на Министерството на войната и за директори се назначават само офицери, които нямат музеен опит. Подофицери и фелдфебели от запаса се грижат за къщите-музеи. Те са пазители и "екскурзоводи" там. Формалното отношение към задължението им е критикувано остро от плевенската общественост. Далеч остава във времето пламенното слово на Ст. Заимов пред млади и стари посетители. Затова писателят Димо Сяров пише за него: "Ветеранът имаше една много мила черта – да смята всички, които посещават парка (Скобелевия) за свои лични гости".²⁶⁶ Затова Ст. Заимов заявява: "Аз и моите хора изпълняваме не служба, а свещен дълг към паметта на загиналите тук руски орли. Копнежът ми по тяхната необятна родина продължава и на стари години все така да обгаря душата ми, както някога, когато гниех из зловеците зандани на малоазиатската крепост Сен-Жан Д`Акр".²⁶⁷

За съжаление ентузиазмът на Заимов е заменен от носенето на служба от военните от запаса в къщите-музеи. В края на 30-те години на ХХ в. се откриват за посетители "Скобелевият музей"

и "Кът Заимов" в Скобелевия парк-музей. През 1937 г. излиза от печат пътеводителят на Борис Савов "Светите места в Плевен".²⁶⁸

Първоначално в къщите-музеи работят 33 души, а в навечерието на Втората световна война остават само 17. Това е почти половината от необходимия състав за правилното поддържане на музеите и посрещането на хилядите посетители. Най-тревожното е, че от тези 17 щатни работници в къщите-музеи нито един не е музеен специалист. Най-много са пазачите – осем, следват надзиратели – шест, по един – началник, секретар и писар.²⁶⁹ Тази кадрова политика на министерството на отбраната е в нарушение на Правилника за музейната служба във войската, в който е предвидено тази отговорна дейност по патриотичното възпитание на подрастващите да се извършва от учители или офицери.

Военноисторическите музеи имат решаващо значение за развитието на музейното дело в България. Чрез тях се създават нови музейни центрове в страната, каквито са Плевен и Варна. Независимо под чие върховно управление са през различните периоди – на подчинение на Министерството на войната или на Министерството на народното просвещение, военноисторическите музеи, наред с Народните музеи, са най-добре организирани и с най-голям принос за проучването на военната и националната ни история и за създаване на високо патриотични музейни експозиции.²⁷⁰

Полицейски музей

Нормативното основание за създаване на Полицейски музей е Законът за столичната полиция от 1907 г. В чл. 41 се отбелязва, че в музея ще се събират различни оръжия, инструменти и приспособления, с които са извършени престъпленията.²⁷¹ Първоначалният замисъл е само да се прибират на съхранение веществените доказателства след приключване на делата. През 1942 г. пред музея се поставят много по-широки цели: да се представя организацията на борбата с престъпниците, като се отдава дължимото внимание на тези, които са разкрили престъплението; да се издига авторитетът на българските полицаи като защитници на реда в страната; да не се забравя паметта на загиналите полицаи при изпълнение на служебния им дълг; музеят да се превърне в институт за нравственото и политическо възпитание на младото поколение.²⁷²

В навечерието на Втората световна война в България има следните държавни музеи: Народен археологически музей, Народен етнографски музей, Естественоисторически музей (Царския природонаучен музей), Държавна художествена галерия (открита през 1942 г. и унищожена от бомбардировките през 1944 г.), Археологически музей при Народната библиотека в Пловдив, къщите-музеи "Алеко Константинов" в Свищов и "Иван Вазов" в София и Сопот.

Съществуват и няколко ведомствени музея. Към Министер-

ството на войната се числят: Главен военноисторически музей, Военноисторическите къщи-музеи в Плевен, Пордим, Горна Студена, Бяла и мавзолея в Гривица, Военноморски музей – Варна, Мавзолей "Владислав Варненчек". Продължава съществуването и на учебния музей към Министерството на народното просвещение, както и на Полицейския музей. Столична община създава също свой музей, а в Пловдив се открива и закрива Областен музей, който в навечерието на Втората световна война е наречен Общинска къща-музей. Наред с тези субсидирани от държавата, отделните министерства и общините музеи съществуват и десетки други към читалища и училища. Официално признати от Министерството на народното просвещение чрез приемане на правилниците им са само около 40.

В неприетия през 1939 г. Проектно-закон за старините се предвижда създаването на областни държавни музеи в Пловдив, Варна, Видин, Стара Загора и Казанлък, а в Търново и Шумен читалищните музеи да се присъединят към Народните библиотеки в тези градове, но тази навременна идея не е реализирана.²⁷³

Музейното дело в България през междувоенния период преживява трудно, но градивно време. Многократно нарастват музейните фондове. Провеждат се системни археологически разкопки, чиито открития намират място в експозициите на централните и местни музеи. Полагат се огромни усилия да се построят нови сгради или да се получат подходящи помещения за създаване на нови експозиции на читалищните музеи в различните райони на страната. Разработва се много ценен Проектно-закон за старините, но за съжаление той не е приет и оставя българските музеи и цялото ни наследство без модерен закон, който да ги закриля и да им дава перспектива за развитие. Тежките военни години донасят огромна разруха за музеите, преди всичко в столицата. По-голямата част от тях са разрушени до основи, а останалите имат частични повреди. Всичко това изправя малката музейна общност пред нови изпитания.

БЕЛЕЖКИ:

¹ ДВ, бр. 87, 21.VII.1921, чл. 395–399.

² ДВ, бр. 69, 30.III.1927.

³ ДВ, бр. 221, 19.XII.1927.

⁴ Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населените места. – ДВ, бр. 135, 20.VI.1936.

⁵ Пак там.

⁶ ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281.

⁷ Пак там, л. 137.

⁸ Пак там, чл. 2.

⁹ Пак там, чл. 9 и 10, л. 140.

¹⁰ Пак там, чл. 21–30, л. 144, 145.

¹¹ Пак там.

- ¹² **Пак там**, Глава VII. Музеи, чл. 44–61, л. 148–150.
- ¹³ **Пак там**.
- ¹⁴ ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 3.
- ¹⁵ **Пак там**, чл. 5.
- ¹⁶ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 550, л. 63.
- ¹⁷ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 665, л. 119.
- ¹⁸ Водач..., с. 14.
- ¹⁹ ДВ, бр. 87, 21.VII.1921, чл. 369–399.
- ²⁰ Водач..., с. 14.
- ²¹ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 668, л. 2–23.
- ²² Правилник на Народния археологически музей. – Училищен преглед, кн. 1–3, 1923, 1–11.
- ²³ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 904, л. 10.
- ²⁴ **Соколова, Д.** Националната галерия. Етапи и система на формиране на институцията (1892–1944). – Проблеми на изкуството, кн. 1, 1994, с. 48.
- ²⁵ **Соколова, Д.** Невидимата страна на айсберга. За изграждането на структурата и функциите на Народния музей. – Изкуство, кн. 3, 1990, 9–20.
- ²⁶ **Соколова, Д.** От Народния музей към Националната галерия. – Изкуство, кн. 4, 1993, с. 28.
- ²⁷ **Соколова, Д.** Националната галерия..., с. 48.
- ²⁸ ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1185, л. 123.
- ²⁹ Постъпва дарението на габровеца Й. Узунов - комплект - струг за дърво (за гаванки) на вода. Вж. ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 9.
- ³⁰ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 550, л. 5.
- ³¹ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 28, 39, 58.
- ³² ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 15–17.
- ³³ **Ковачева-Костадинова, В.** Цит. съч., с. 84.
- ³⁴ **Пак там**.
- ³⁵ **Пак там**, с. 86.
- ³⁶ **Радонов, З.** Международни културни връзки и изяви на българските музеи в миналото (1878–1944 г.). – Исторически преглед, кн. 4, 1974, с. 58 и сл.
- ³⁷ **Ковачева-Костадинова, В.** Цит. съч., с. 86.
- ³⁸ ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 791, л. 100.
- ³⁹ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 1.
- ⁴⁰ ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 889, л. 164.
- ⁴¹ **Пак там**, л. 344 а.
- ⁴² ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 889, л. 163.
- ⁴³ **Ковачева-Костадинова, В.** Цит. съч., с. 85.
- ⁴⁴ ЦДА, ф. 177, оп. 1, а. е. 889, л. 162 и сл.; а. е. 1203, л. 205.
- ⁴⁵ **Пак там**, а. е. 665, л. 118 и сл.; а. е. 1583, л. 61 и сл.
- ⁴⁶ **Радонов, З.** Музейното дело през управлението на БЗНС (1920–1923 г.). – Известия на Българското историческо дружество, кн. XXXIII, 1980, с. 136.
- ⁴⁷ **Радонов, З.** За възникването и началната дейност на Народния археологически музей в Пловдив (1879–1944). – Музеи и паметници на културата, 1970, кн. 2, с. 35.
- ⁴⁸ **Пак там**.
- ⁴⁹ **Пак там**, с. 36.
- ⁵⁰ Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1920 г. П., 1920, с. 3.
- ⁵¹ **Радонов, З.** За възникването и началната дейност на Народния археологически музей в Пловдив (1879–1944). – Музеи и паметници на културата, 1970, кн. 2, с. 36.
- ⁵² **Пак там**.
- ⁵³ **Пак там**.
- ⁵⁴ **Пак там**.
- ⁵⁵ **Пак там**, с. 37.
- ⁵⁶ Земетресението и пловдивската народна библиотека. Коя е истината? – Юг (Пловдив), бр. 2807, 9.V.1928.

- ⁵⁷ 100 години..., с. 9.
- ⁵⁸ Станев, Ив. История на Народния етнографски музей – Пловдив. Годишник на Народния етнографски музей – Пловдив, т. I, 1970, с. 8.
- ⁵⁹ Шивачев, Ст. Стою Шишков като историк на Пловдив. – Известия на музеите от Южна България, т. XXI, 1995, с. 152.
- ⁶⁰ Станев, Ив. Цит. съч., с. 8.
- ⁶¹ Пак там.
- ⁶² Пак там, с. 10.
- ⁶³ Пак там, с. 11.
- ⁶⁴ Пак там.
- ⁶⁵ Пак там, с. 12.
- ⁶⁶ Пак там.
- ⁶⁷ Савов, Н. Цит. съч., с. 115.
- ⁶⁸ Пак там.
- ⁶⁹ Столичен общински вестник, бр. 15, 8.VIII.1931.
- ⁷⁰ Пак там, чл. 2.
- ⁷¹ Пак там, чл. 3.
- ⁷² Столичен общински вестник, бр. 16, 5.IX.1931.
- ⁷³ Пак там, чл. 35.
- ⁷⁴ Савов, Н. Цит. съч., с. 116 и сл.
- ⁷⁵ Пак там, с. 117.
- ⁷⁶ Пак там, с. 121.
- ⁷⁷ Пандурски, В. Църковен историко-археологически музей - София. С., 1973, с. 3.
- ⁷⁸ Пандурски, В. Паметници на изкуството в Църковния историко-археологически музей - София. С., 1977, с. 7 и сл.
- ⁷⁹ Пандурски, В. Централният Църковен историко-археологически музей. Известия на Църковноисторически и архивен институт. – Централен църковен историко-археологически музей, т. I, 1978, с. 22 и сл.
- ⁸⁰ Пандурски, В. Иконното богатство на Църковния историко-археологически музей - София. Албум. С., 1974, с. 1.
- ⁸¹ Пак там, с. 2, 3.
- ⁸² Пандурски, В. Църковният музей в София. – Духовна култура, 1965, кн. 10, с. 19.
- ⁸³ Пандурски, В. Църковен..., с. 5.
- ⁸⁴ Боев, З. Националният природонаучен музей през годините. – Природа, кн. 3, 1994, с. 88.
- ⁸⁵ Пак там.
- ⁸⁶ Консулов, Ст. Царския естествено-исторически музей в София. – Природа, кн. 6, 1922.
- ⁸⁷ Илчев, Д. Естествено-Исторически Музей на Н. В. Царя. – Ловец, кн. 7, 1927, с. 131 и сл.
- ⁸⁸ Атанасов, Н. Природонаучният музей при Българската академия на науките. – Природа, кн. 1, 1955, с. 98 и сл.
- ⁸⁹ Дренски, П. Природонаучни институти на Негово Величество Царя. – В: Юбилейна книга на град София (1878–1928). С., 1928, с. 150 и сл.
- ⁹⁰ Костов, Ив. 95 години Национален природонаучен музей. – Списание на БАН, кн. 2, 1984, с. 86 и сл.
- ⁹¹ Атанасов, Н. Какво загубиха Царските природонаучни институти от бомбардировките. – Природознание, 1946, кн. 1–2, с. 66 и сл.
- ⁹² ДВ, бр. 178, 9.XI.1921.
- ⁹³ Столичен общински вестник, бр. 17, 26.IX.1931.
- ⁹⁴ Пак там.
- ⁹⁵ Неделчева, Цв. 60 години къща-музей "Иван Вазов" - гр. Сопот. 60 години храм на българщината. – Музей, бр. 6, юни, 1995, с. 2.
- ⁹⁶ Вазова, В. Имаме си нещо вазовско по наследство. Интервю с госпожа Вера Вазова, дъщеря на генерал Георги Вазов. – Музей, бр. 6, юни, 1995, с. 4.
- ⁹⁷ Неделчева, Цв. Цит. съч., с. 8.

- ⁹⁸ **Пак там**, с. 9.
- ⁹⁹ **Радонов, З.** За възникването..., с. 156, 157.
- ¹⁰⁰ **Радонов, З.** Възникване и първоначална дейност на държавните музеи в България (1878–1944 г.). – ИДА, кн. 22, 1971, с. 255.
- ¹⁰¹ **Райчев, М.** Музеи, старини и паметници в България. С., 1981, с. 283.
- ¹⁰² **Радонов, З.** Възникване..., с. 255.
- ¹⁰³ **Райчев, М.** Цит. съч., с. 284.
- ¹⁰⁴ **Минчева, Т.** Основоположниците на музейното дело във Велико Търново. – В: "История на музеите и музейното дело в България" – Доклади и съобщения от Национална научна конференция (Плевен, 27–28 март 2003). Плевен, 2003, с. 133.
- ¹⁰⁵ **Бъчварова, Н.** 120 години исторически музей в град Велико Търново. – Известия на историческия музей – В. Търново, т. VI, 1991, с. 7.
- ¹⁰⁶ **Пак там**.
- ¹⁰⁷ **Минчева, Т.** Цит. съч., с. 133.
- ¹⁰⁸ **Бъчварова, Н.** 120 години..., с. 8.
- ¹⁰⁹ **Пак там**.
- ¹¹⁰ 120 години музей Велико Търново. Изследвания и публикации на музейните работници 1927–1990. Био-библиографски справочник. В. Търново, 1991, 112–117.
- ¹¹¹ **Минчева, Т.** Цит. съч., с. 134.
- ¹¹² **Пак там**, с. 135.
- ¹¹³ Леон Филипов достига преклонна възраст. Той умира на 96 г. през септември 1976 г. Цялото си творчество, заедно с родния си дом на ул. "Кифалов" 11, дарява на Историческия музей (сега РИМ) във Велико Търново. Колекцията е експонирана в къщата-музей в родния му дом и в музея "Възраждане и Учредително събрание".
- ¹¹⁴ **Бъчварова, Н.** 120 години..., с. 8.
- ¹¹⁵ **Пак там**.
- ¹¹⁶ **Пак там**.
- ¹¹⁷ **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище "Надежда" във Велико Търново (1871–1945 г.). – Известия на Историческия музей – В. Търново, т. VIII, 1993, с. 68.
- ¹¹⁸ **Пак там**, с. 69.
- ¹¹⁹ **Бъчварова, Н.** 120 години ..., с. 9.
- ¹²⁰ **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика..., с. 70.
- ¹²¹ **Бъчварова, Н.** 120 години ..., с. 9.
- ¹²² **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика..., с. 71.
- ¹²³ **Бъчварова, Н.** 120 години ..., с. 9.
- ¹²⁴ **Цончев, д-р П.** Из общественото и културно минало на Габрово. – Исторически приноси. Вт. изд., Габрово, 1996, с. 503 и 799; Устав на историографическото дружество "Габрово". Габрово, 1920, с. 1 и сл.
- ¹²⁵ **Петров, Ц.** и др. Габрово и околностите му. С., 1963, с. 81.
- ¹²⁶ **Андрейчин, Р.** Спомени за моя баща – Еким Стоянов Андрейчин, първия уредник на музея в Габрово. – В: Юбилеен сборник с доклади и научни съобщения от научната сесия посветена на 100-годишнината от създаването на окръжния исторически музей в гр. Габрово, проведена на 12 май 1983 г. Габрово, 1986, с. 121.
- ¹²⁷ **Пак там**, с. 122.
- ¹²⁸ **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. С., 1929; Същия, Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси. С., 1934.
- ¹²⁹ **Андрейчин, Р.** Цит. съч., с. 122.
- ¹³⁰ **Пак там**, с. 124.
- ¹³¹ **Явашов, А.** Разград и неговото археологическо и историческо минало. Разград, 1930, с. 3 и сл.
- ¹³² **Воденичаров, П.** Музейното дело в Бургас. – Юбилейна книга на гр. Бургас. Бургас, 1939, с. 155 и сл.
- ¹³³ **Радонов, З.** За възникването..., с. 156.
- ¹³⁴ **Пак там**.

- ¹³⁵ **Теофилов, П.** Копривщица. Пътеводител. С., 1966, с. 104 и сл.
- ¹³⁶ Правилник на етнографския музей в село Устово, Смолянско. Пловдив, 1937, с. 1 и сл.
- ¹³⁷ **Хайтов, Н.** Родопският музей през вековете. С., 1953, с. 5 и сл.
- ¹³⁸ **Пак там**, с. 21.
- ¹³⁹ **Пак там**.
- ¹⁴⁰ **Пак там**, с. 23.
- ¹⁴¹ **Пак там**.
- ¹⁴² Отчетъ на Археологическото дружество "Августа Траяна" въ гр. Ст. Загора за изтеклите 1922–1924 год. Ст. Загора, печатница "Светлина" 1925, 68 стр.
- ¹⁴³ Известия на Българския археологически институт. III, С., 1925, с. 258.
- ¹⁴⁴ **Пак там**, 258–259.
- ¹⁴⁵ **Буюклиев, Хр.** По богатство и уредба на сбирките на предно място... – Музеи и паметници на културата, кн. 4, 1987, с. 27.
- ¹⁴⁶ Известия на Българския археологически институт. III, С., 1925, с. 259.
- ¹⁴⁷ **Мушмов, Н.** Една археологическа екскурзия из България. Мир, бр. 6428, 5.11.1921.
- ¹⁴⁸ **Филопова, Л.** Цит. съч., с. 25.
- ¹⁴⁹ **Пак там**.
- ¹⁵⁰ **Пак там**.
- ¹⁵¹ **Филопова, Л.** Цит. съч., с. 26.
- ¹⁵² Писмо № 12 от 17 юли 1932 г. на Управителния съвет на археологическо дружество "Августа Траяна" до Културно-просветно дружество "Театър".
- ¹⁵³ **Филопова, Л.** Цит. съч., с. 19.
- ¹⁵⁴ **Пак там**, с. 27.
- ¹⁵⁵ **Пак там**, с. 28.
- ¹⁵⁶ **Радонов, З.** За възникването и първоначалната дейност на Казанлъшкия музей (1901–1944). – Музеи и паметници на културата, 1978, кн. 1, с. 54.
- ¹⁵⁷ **Пак там**.
- ¹⁵⁸ **Пак там**.
- ¹⁵⁹ **Пак там**.
- ¹⁶⁰ **Пак там**.
- ¹⁶¹ **Пак там**, с. 55.
- ¹⁶² **Пак там**.
- ¹⁶³ **Пак там**.
- ¹⁶⁴ **Пак там**.
- ¹⁶⁵ ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 148.
- ¹⁶⁶ **Грънчаров, М.** Музейното дело в Плевен (1903–1944). – Известия на музеите в Северозападна България, т. 20, Враца, 1993, с. 217.
- ¹⁶⁷ **Пак там**.
- ¹⁶⁸ **Пак там**, с. 218.
- ¹⁶⁹ **Пак там**, с. 219.
- ¹⁷⁰ **Трифонов, Ю.** История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933.
- ¹⁷¹ **Бърчева, М., Н. Стоянова.** Сто години Русенски музей. – В: 100 години Русенски музей. Био-библиографски справочник. Русе, 2004, с. 7.
- ¹⁷² Летопис на Историческия музей – Русе. – Вестник "Музей", бр. 4, април 1999, с. 12
- ¹⁷³ **Пак там**.
- ¹⁷⁴ **Бърчева, М., Н. Стоянова.** Цит. съч., с. 7.
- ¹⁷⁵ **Пак там**.
- ¹⁷⁶ Летопис на Историческия музей – Русе. – Вестник "Музей", бр. 4, април 1999, с. 12.
- ¹⁷⁷ **Бърчева, М., Н. Стоянова.** Цит. съч., с. 7.
- ¹⁷⁸ **Великова, Е.** Русенската художествена галерия на 70 г. – галерия в рамка, извън рамка. – В: Сборник "Художественият музей и XXI век", Пловдив, 2003, с. 82.
- ¹⁷⁹ **Атанасова, Й., Н. Илиев, П. Никодимов.** 75 години организирано музейно дело във Видинския край. – Известия на музеите в Северозападна България. т. 12, 1987, с. 201.

- ¹⁸⁰ Пак там.
- ¹⁸¹ Пак там, с. 202.
- ¹⁸² Лечев, Д. Археологическото сдружение "Българска старина" и музейното дело в Шуменския край. – В: "История на музеите и музейното дело в България" – Доклади и съобщения от Национална научна конференция (Плевен, 27–28 март 2003). Плевен, 2003, с. 125.
- ¹⁸³ Лечев, Д. Исторически бележки за Шуменския край и музейното дело. – В: 100-годишния Исторически музей Шумен. Варна, 2004, с. 12.
- ¹⁸⁴ Лечев, Д. Археологическото сдружение..., с. 126.
- ¹⁸⁵ Хараланова, Б. Основни етапи в развитието на музейното дело в Шумен. – В: "История на музеите и музейното дело в България" – Доклади и съобщения от Национална научна конференция (Плевен, 27–28 март 2003). Плевен, 2003, с. 122.
- ¹⁸⁶ Лечев, Д. Исторически бележки..., с. 12.
- ¹⁸⁷ Лечев, Д. Археологическото сдружение... с. 127.
- ¹⁸⁸ Окръжно № 15437 от 15 октомври 1933 г.
- ¹⁸⁹ Хараланова, Б. Цит. съч., 122–123.
- ¹⁹⁰ Лечев, Д. Цит. съч., с., 128.
- ¹⁹¹ Пак там.
- ¹⁹² Пак там.
- ¹⁹³ Райкински, Ив. Музейното дело във Враца до 1952 г. – Известия на музеите в Северозападна България, т. 19, Враца, 1992, с. 165.
- ¹⁹⁴ Пак там, с. 166.
- ¹⁹⁵ Пак там.
- ¹⁹⁶ Пак там, с. 167.
- ¹⁹⁷ Пак там.
- ¹⁹⁸ Пак там, с. 168.
- ¹⁹⁹ Пак там.
- ²⁰⁰ Пак там, с. 169.
- ²⁰¹ Пак там.
- ²⁰² Пак там, с. 170.
- ²⁰³ Пак там.
- ²⁰⁴ Пак там.
- ²⁰⁵ Пак там, с. 171.
- ²⁰⁶ Пак там.
- ²⁰⁷ Пак там, с. 176.
- ²⁰⁸ Пак там.
- ²⁰⁹ Пак там, с. 177.
- ²¹⁰ Пак там.
- ²¹¹ Пак там.
- ²¹² Пак там, с. 179.
- ²¹³ Лалев, Ив. 100 години в служба на народа. – Юбилеен вестник "100 години Исторически музей – Ловеч (1895–1995), с. 2.
- ²¹⁴ Драгнев, К. Развитие на музейното дело. – В: 100 години Народно читалище "Наука", С., 19, с. 165.
- ²¹⁵ Пак там, с. 166.
- ²¹⁶ Пак там.
- ²¹⁷ Лалев, Ив. Цит. съч., с. 2.
- ²¹⁸ Драгнев, К. Цит. съч., с. 168.
- ²¹⁹ Лалев, Ив. Цит. съч., с. 2.
- ²²⁰ Драгнев, К. Цит. съч., с. 168.
- ²²¹ Борисов, Хр. Деветдесет години музейно дело в Ловеч. – В: Сборник, Ловеч, 1985, с. 5.
- ²²² Лалев, Ив. Цит. съч., с. 2.
- ²²³ Драгнев, К. Цит. съч., с. 168.
- ²²⁴ Пак там, с. 169.
- ²²⁵ Пак там.

- 226 **Пак там**, с. 170.
- 227 75 години музейно дело в Тетевен. – Доклад, изнесен на Тържественото събрание, 6 декември 1986 г. Архив на исторически музей Тетевен, с. 4.
- 228 **Пак там**.
- 229 **Пак там**.
- 230 **Пак там**.
- 231 **Канавров, Д.** Първи музеи в Южна Добруджа. – В-к "Морски телеграф", бр. 18, 2–8 октомври 1995.
- 232 **Пак там**.
- 233 **Пак там**.
- 234 **Пак там**.
- 235 **Пак там**.
- 236 **Пак там**.
- 237 **Радонов, З.** За възникването..., с. 158, 164.
- 238 Статистически годишник на Царство България за 1942 г. С., 1943, с. 772 и сл.
- 239 **Радонов, З.** Някои моменти..., с. 40.
- 240 **Драев, Ив.** Петдесет години Централен музей на народната армия. – Музеи и паметници на културата, кн. 4, 1966, с. 39.
- 241 Културно-просветни учреждения в БНА. С., 1984, с. 73.
- 242 **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 642, л. 94.
- 243 **Радонов, З.** Някои моменти..., с. 41.
- 244 **Калонкин, М.** Национален военно-исторически музей. Пътеводител. С., 1982, с. 7 и сл.
- 245 Военноморски музей - Варна. Пътеводител. С., 1982, с. 5.
- 246 **Пак там**.
- 247 **Павлова, Г.** Петдесет години Военноморски музей. Юбилеен сборник. ч. I, Варна, 1974, с. 44.
- 248 Военноморски..., с. 6.
- 249 Културно-просветни..., с. 85.
- 250 Варна през вековете. Варна, 1960, с. 36.
- 251 **Кръстева, Ст.** Студии по музеология. кн. I, С., 2003, с. 246.
- 252 Културно-просветни..., с. 88.
- 253 **ДВ**, бр. 87, 21.VII.1921, чл. 395.
- 254 **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а.е. 376, л. 291–292.
- 255 **Пак там**.
- 256 **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 671, л. 38.
- 257 **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 665, л. 3.
- 258 Стоян Заимов (1853–1932). Военно-исторически сборник, 5, 1967, с. 91.
- 259 **Бошнаков, Н. Г.** Военно-историческите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). – Известия на музеите в Северозападна България, т. 21, Враца, 1993, с. 316.
- 260 **Пак там**.
- 261 **Пак там**.
- 262 **Пак там**.
- 263 **Пак там**, с. 317.
- 264 **Пак там**.
- 265 **Пак там**.
- 266 **Пак там**, с. 315.
- 267 **Пак там**.
- 268 **Савов, Б.** Светите места в Плевен. Плевен, 1937, с. 144.
- 269 **Гурова, Св.** Музейното дело в България (1944–1945). – Известия на музеите в Северозападна България, т. 17, С., 1991, с. 166.
- 270 Военноисторическите къщи-музеи и обекти са преминавали под различно подчинение през различните исторически етапи:
– от 1907 до 1909 г. към Комитета "Цар Освободител";
– от 1909 до 1914 г. към Министерството на войната;

- от 1914 до 1934 г. към Министерството на народното просвещение;
- от 1934 до 1951 г. към Министерството на войната;
- от 1951 до 1954 г. към Комитета за наука, изкуство и култура;
- от 1954 към местната общинска власт. Вж. Културно-просветни..., с. 73.

²⁷¹ **Кръстева, Ст.** Цит. съч., с. 249.

²⁷² **Пак там.**

²⁷³ **СЪЗДАВАНЕ НА МУЗЕИТЕ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ:**

1880 - Ст. Загора; 1883 - Габрово; 1888 - Варна; 1895 - Ловеч; 1897 - Видин, Кюстендил; 1900 - Шумен; 1901 - Казанлък; 1903 - Плевен; 1904 - Русе, Етрополе; 1905 - Елена; 1906 - Преслав, Мадара, Плиска, Хисаря; 1913 - Тетевен; 1920 - Сопот; 1921 - В. Търново, Карнобат, Белоградчик; 1922 - Разград; 1923 - Пазарджик; 1925 - Ямбол, Лом, Трявна, Бургас; 1926 - Асеновград; 1929 - Сливен; 1930 - Копривщица, Нова Загора; 1931 - Самоков, Лясковец, Никопол; 1932 - Дупница; 1935 - Хасково, Смолян; 1937 - Карлово, Троян, Дряново, Ботевград; 1938 - Кърджали; 1941 - Гиген; 1942 - Силистра.

L'IDEE POUR UN MUSEE BULGARE DANS LA PERIODE ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES

SIMEON NEDKOV

(Résumé)

On présente la réglementation de normes pour conserver le patrimoine historique, pour le développement des musées populaires, des musées de la capitale et le pays, et des musées spécialisés. L'analyse montre que l'activité des musées en Bulgarie, dans la période entre les deux guerres mondiales est bien difficile mais d'un sens créatif. On fait des fouilles archéologiques, on construit des édifices nouveaux, on renouvelle les expositions.